

DECLARATION

I hereby declare that the Minor Research Project entitled **“MAHARASHTRA-KARNATAKA SEEMABHAGATIL MARATHI BOLIBHASHECHA CHIKITSAK ABHYAS”** sanctioned by UGC is original work carried out by me in the Dept. of Marathi, Shivaji Mahavidyalaya,, Udgir. Dist- Latur.

During 25 Feb. 2013 to 31 March 2015.

Dr.Maroti Dashrath Kasab
Dept. of Marathi
Shivaji Mahavidyalaya, Udgir
Dist.Latur (M.S.)

CERTIFICATE

This is to certify that the Minor Research Project of Principal investigator (PI) **Dr.Maroti Dashrath Kasab** has uploaded with the executive summary of the project on the college website. The URL link is

. This certificate is as per the requirement under Minor Research Project guidelines.

Principal
(Signature and Seal)

UGC (WRO), Pune
Documents Required for Settlement of Minor
Research Projects

1. UTILIZATION CERTIFICATE FOR TOTAL /
UTILIZED GRANT

It is certified that the grant of **Rs.80,000/- (Rupees Eighty Thousand only)** sanctioned to **Dr.Maroti Dashrath Kasab** by University Grants Commission vide their letter **No.23-311/12 (WRO) dated 25 Feb. 2013** towards Minor Research Project has been fully utilized for the purpose for which it has been sanctioned and in accordance with the terms and conditions laid down by the commission.

If as a result of check or audit objection, some irregularity is noticed at a later stage, action will be taken to refund or regularize the objected amount.

Total actual expenditure incurred for this project is of **Rs.81028/- (In word Eighty One Thousand Twenty Eight Only)**.

Signature of the Principal
with seal

Signature of Principal
Investigator

Signature of the
Chartered Accountant
with seal & Regd. No. of
C.A.

2. STATEMENT OF EXPENDITURE

Name of Principal Investigator : Dr.Maroti Dashrath Kasab

Name of the College : Shivaji Mahavidyalaya,Udgir Dist.Latur (MS)

Date of Starting of Project 25 Feb. 2013 and date of Completion of Project 31 March 2015

(For One/Two Years)

Heads	Sanctioned Amount	Received Amount	Actual Expenditure
Books and Journals	20,000/-	20,000	20,578/-
Equipment	20,000/-	20,000	20,150/-
Contingencies	15,000/-		15,100/-
Special Needs	-		-
Travel / Field Work	25,000/-	20,000	25,200
Other	-		
Total	80,000/-	60,000/-	81,028

Signature of the Principal
with seal

Signature of Principal
Investigator

Signature of the
Chartered Accountant
with seal & Regd. No.
of C.A.

3. PROJECT COMPLETION REPORT (PCR)

This is to certify that the Minor Research Project entitled
**“MAHARASHTRA-KARNATAKA SEEMABHAGATIL MARATHI
BOLIBHASHECHA CHIKITSAK ABHYAS”** sanctioned to
Dr.Maroti Dashrath Kasab, Dept. of Marathi, Shivaji
Mahavidyalaya, Udgir is completed within the stipulated period of **25
Feb. 2013 to 31 March 2015.**

Hence certified.

Principal
Shivaji Mahavidyalaya,
Udgir 413517 Dist. Latur (MS)

4. ASSESTS CERTIFICATE

It is certified that the following equipment has been handed over to the college :

1) Computer	2) _____
3) _____	4) _____

Signature of Principal Investigator

Signature of the Principal with seal

5. ACCESSION CERTIFICATE

It is certified that the Books purchased from MRP grant are handed over to the college central / departmental library.

Their Accession Number is from _____ to _____.

**Signature of the Principal
Investigator**

**Signature of Librarian
with seal**

**Signature of the
Principal with seal**

**UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
BAHADUR SHAH ZAFAR MARG
NEW DELHI – 110 002**

STATEMENT OF EXPENDITURE INCURRED ON FIELD WORK

Name of the Principal Investigator : Dr.Maroti Dashrath Kasab

Name of the Place visited	Duration of the Visit		Mode of Journey	Expenditure Incurred (Rs.)
	From	To		
First Year				
Udgir to Aurad (B)	17-05-2013		By Taxi	2000
Udgir to Korekal	18-05-2013		By Taxi	1400
Udgir to Torna	19-05-2013		By Taxi	1200
Udgir to Bembra	20-05-2013		By Taxi	1500
Udgir to Bhandarkumtha	02-06-2013		By Taxi	1500
Udgir to Handikher	06-06-2013		By Taxi	1500
Udgir to Bhavani Dapka	07-06-2013		By Taxi	1700
Udgir to Tapshal	08-06-2013		By Taxi	1700
Ist Year Total				12,500/-
Second year				
Udgir to Bhalki	15-05-2014		By Taxi	2000
Udgir to Bidar	16-05-2014		By Taxi	3000
Udgir to Thanakusnoor	17-05-2014		By Taxi	1600
Udgir to Lakhangaon	18-05-2014		By Taxi	1600
Udgir to Bhatambra	19-05-2014		By Taxi	1500
Udgir to Attarga	20-05-2014		By Taxi	1600
Udgir to Jirgyal	21-05-2014		By Taxi	1400
IInd Year Total				12700
Total I & II Year				25,200

Certified that the above expenditure is in accordance with the UGC norms for Minor Research Projects.

**SIGNATURE OF PRINCIPAL
INVESTIGATOR**

REGISTRAR/PRINCIPAL

**UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
BAHADUR SHAH ZAFAR MARG
NEW DELHI – 110 002**

**STATEMENT OF EXPENDITURE IN RESPECT OF
MINOR RESEARCH PROJECT**

1. **Name of Principal Investigator: Dr.Maroti Dashrath Kasab**
2. **Deptt. Of P.I. : Dept. of Marathi Language & Literature**
Name of College : Kisan Shikshan Prasarak Mandal's Shivaji Mahavidyalaya,Udgir Tq.Udgir Dist.Latur
3. **UGC approval letter File No.23/311/12 (WRO)**
No. and Date : Dated 25 Feb. 2013
4. **Title of the Research: "Maharashtra-Karnataka Seema Project Bhagatil Marathi Boli Bhashecha Chikistak Abhyas"**
5. **Effective date of : 25 February 2013**
Starting the project
6. a. **Period of Expenditure : From March 2013 to April 2015**
b. **Details of Expenditure : Shown as below**

Sr.No.	Item	Amount Approved (Rs.)	Expenditure Incurred (Rs.)
i.	Books & Journals	20,000/-	20,578/-
ii.	Equipment	20,000/-	20,150/-
iii.	Contingency including special needs	15,000/-	15,100/-
iv.	Field work/Travel (Give details in the proforma)	25,000/-	25,200/-
v.	Hiring Services	-	-
vi.	Chemicals & Glassware	-	-
	Total	80,000/-	81,028/-

7. **If as a result of check or audit objection some irregularly is noticed at later date, action will be taken to refund, adjust or regularize the objected amounts.**
8. **It is certified that the grant of Rs.80,000/- (Rupees Eighty thousands only) received from the University Grants Commission under the scheme of support for Minor Research Project entitled “Maharashtra-Karnataka Seema Bhagatil Marathi Boli Bhashecha Chikistak Abhyas” vide UGC letter No.F.23-311/12 (WRO) dated 25 Feb. 2013 has been fully utilized for the purpose for which it was sanctioned and in accordance with the terms and conditions laid down by the University Grants Commission.**

SINGATURE OF PRICIPAL INVESTIGOR

Dr.M.D. Kasab

PRINCIPAL

(Seal)

**UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
BAHADUR SHAH ZAFAR MARG
NEW DELHI – 110 002**

UTILIZATION CERTIFICATE

Certified that the grant of Rs.80,000/- (Rupees Eighty Thousand Only) received from the University Grants Commission under the scheme of support for Minor Research Project entitled, “Maharashtra-Karnataka Seema Bhagatil Marathi Boli Bhashecha Chikistak Abhyas” vide UGC letter No. F. 23-311/12 (WRO) dated 25 Feb. 2013 has been fully utilized for the purpose for which it was sanctioned and in accordance with the terms and conditions laid down by the University Grants Commission.

**SIGNATURE OF THE
PRINCIPAL INVESTIGATOR**

**PRINCIPAL STATUTORY AUDITOR
(Seal)**

(Seal)

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
BAHADUR SHAH ZAFAR MARG
NEW DELHI – 110 002

Annual / Final Report of the work done on the Minor Research Project.
(Report to be submitted within 6 weeks after completion of each year)

1. Project report No.1st/Final : Final Report
2. UGC reference No.F : 23-311/12 (WRO), Pune
Dated 25 Feb. 2013
3. Period of report from : Feb. 2013 to March 2015
4. Title of research project : “Maharashtra-Karnataka Seema
Bhagatil Marathi Boli Bhashecha
Chikistak Abhyas”
5. (a) Name of the Principal Investigator: Dr. Maroti Dashrath Kasab
(b) Deptt. And university/ : Dept. of Marathi
College where work has progressed KSPM's Shivaji Mahavidyalaya,
Udgir Dist. Latur
6. Effective date of starting of the project: 25 Feb. 2013
7. Grant approved and expenditure incurred during the period of the report:
 - (a) Total Amount approved Rs. 80,000/-
 - (b) Total expenditure Rs. : 81,028/-
 - (c) Report of the work done: (Please attach separate sheet) Separate sheet attached
- i. Brief objective of the project
 - 1) To study the hole structure of Marathi language in Maharashtra-Karnataka Border area.
 - 2) To investigate Marathi dilect in border area.
 - 3) To criticize Marathi language in border area.
- ii. Work done so far and results achieved and publications, if any, resulting from the work (Give details of the papers and names of the journals in which it has been published or accepted for publication : communicated
- iii. Has the progress been according to original plan of work and towards achieving the objective. If not, state reasons. - Yes -
- iv. Please enclose a summery of the findings of the study. One bound copy of the final report of work done may also be sent to the concerned Regional Office of the UGC. : Summary enclosed.
- v. Any other information of findings – N.A.

SIGNATURE OF THE PRINCIPAL INVESTIGATOR

PRINCIPAL

(Seal)

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
BAHADUR SHAH ZAFAR MARG
NEW DELHI – 110 002

PROFORMA FOR SUBMISSION OF INFORMATION AT THE TIME OF
SENDING THE FINAL REPORT OF THE WORK DONE ON THE PROJECT

1. Title of the project : **“Maharashtra-Karnataka Seema Bhagatil Marathi Boli Bhashecha Chikistak Abhyas”**
2. Name and address of the principal investigator : **Dr.Maroti Dashrath Kasab
Assistant Professor
Dept. of Marathi
KSPM’s Shivaji Mahavidyalaya,
Udgir Dist.Latur**
3. Name and Address of the Institution : **KSPM’s Shivaji Mahavidyalaya,
Udgir Dist.Latur**
4. UGC approval letter no. and date: **23-311/12 (WRO) 25 Feb. 2013**
5. Date of implementation : **25 Feb.2013**
6. Tenure of the project : **Feb. 2013 to March 2015**
7. Total grant allocated : **80,000/-**
8. Total Grant Received : **60,000/-**
9. Final Expenditure : **81,028/-**
10. Title of the Project : **“Maharashtra-Karnataka Seema Bhagatil Marathi Boli Bhashecha Chikistak Abhyas”**
11. Objectives of the project : **To study the dialects of Maharashtra-Karnataka border.**
12. Whether objectives were achieved (give details) : **Yes, separate sheet attached.**
13. Achievements from the period : **Separate sheet attached.**
14. Summary of the Findings (in 500 words) : **Separate sheet attached.**

15. **Contribution to the society :** **Separate sheet attached.**
(Give Details)
16. **Whether any Ph.D. enrolled/produced out of the project :** **No**
17. **No. of publication out of the project :** **Communicated**
(Please attach)

SIGNATURE OF THE PRINCIPAL INVESTIGATOR

PRINCIPAL
(Seal)

**Final Report of
Minor Research Project funded by
UGC (WRO), Pune
In the subject 'Marathi' entitled,**

**‘महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी बोलीभाषेचा
चिकित्सक अभ्यास’**

**‘Maharashtra-Karnataka Seemabhagatil
Marathi Bolibhashecha Chikitsak Abhyas’**

Submitted to

**The Joint Secretary
University Grants Commission
Western Regional Office,
Ganeshkhind, Pune -411007**

By

**Dr.Maroti D. Kasab
Assistant Professor
Dept. of Marathi (UG & P.G.)
KSPM's Shivaji Mahavidyalaya,
Udgir Dist.Latur 413517 (M.S.)**

June, 2016

ऋणनिर्देश

‘महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी बोलीभाषेचा चिकित्सक अभ्यास’ या महत्त्वपूर्ण अभ्यासविषयावरील लघुशोध प्रबंधाला मान्यता देऊन, अर्थसहाय्य दिल्याबद्दल मी सर्वप्रथम विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली, पश्चिम विभागीय केंद्र, पुणे यांचे मनःपूर्वक आभार व्यक्त करतो. तसेच प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी मला प्रेरीत करणारे किसान शिक्षण प्रसारक मंडळाचे अध्यक्ष मा.अशोकराव पाटील एकंबेकर, सचिव मा.अॅड.सी.पी. पाटील यांचेही विशेष आभार व्यक्त करतो.

माझ्या संशोधन-लेखन कार्याला सतत प्रोत्साहन देऊन, तसेच संशोधन विषयावर वेळोवेळी चर्चा करून मार्गदर्शन करणारे शिक्षणतज्ज्ञ प्राचार्य डॉ.एस.टी. पाटील सरांच्या मी ऋणातच राहू इच्छितो. उपप्राचार्य डॉ.ए.एम. पाटील, डॉ.एस.व्ही. जगताप, ग्रंथपाल प्रा.विष्णु पवार, सहाय्यक ग्रंथपाल श्री.आर.एम. आडे यांचेही विशेष सहाय्य मला लाभले आहे. तसेच डॉ.अरविंद नवले, डॉ.एल.एच. पाटील, डॉ.ह.वा. कुलकर्णी, डॉ.सुरेश शिंदे, डॉ.व्ही.डी. गायकवाड, डॉ.आर.एम. मांजरे, डॉ.व्ही.के. भालेराव, डॉ.एस.डी.सावंत, डॉ.व्ही.आर. व्याघ्रा या सहकाऱ्यांचेही ऋण व्यक्त करतो.

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी बोलीभाषेचा अभ्यास करताना मला या भागातील महाराष्ट्र एकीकरण समितीचे अध्यक्ष मा.रामराव राठोड, सचिव मा.पृथ्वीराज पाटील एकंबेकर, बापूसाहेब पाटील एकंबेकर यांचे निष्ठावंत, विश्वासू सहकारी कै.नवनाथराव वासरे, श्री.पंढरीनाथ टेलर, गोविंदराव बच्चाजी बिरादार यांचे खूपच सहकार्य लाभले आहे. त्यांच्या योगदानामुळेच हे काम करणे मला शक्य झाले, त्यांचे मनःपूर्वक आभार व्यक्त करतो.

संशोधनासाठी सतत दोन वर्षे मी सीमाभागात प्रवास केला. या काळात एकंबा, बेंबरा, मुर्की, तोरणा, तपशाळ, जकनाळ, होळसमुद्र, ठाणा कुस्नुर, जिरग्याळ, मेहकर, लखनगाव इत्यादी गावातील मराठी प्रेमी नागरिकांनी मला वेळ देऊन माझ्याशी चर्चा केल्या. माझ्या प्रश्नांची उत्तरे दिली. मला सर्वोत्तमरी सहकार्य करणाऱ्या सीमाभागातील सर्व गावकऱ्यांचेही हार्दिक आभार व्यक्त करतो.

संशोधनासाठीच्या भटकंतीत साथ-सोबत करणारे माझे मित्र डॉ.सुशीलप्रकाश चिमोरे, डॉ.व्यंकट सूर्यवंशी, नागनाथ बिरादार, प्रशांत डोंगळीकर यांचेही आभार मानतो.

सीमाभागातील अनेक गावात जाऊन मी माता-भगिनींशी संवाद साधला, याकामी मला आमचे कविमित्र अनंत कदम यांनी खूपच मदत केली. तसेच प्रा.के.व्ही. शिंदे यांचेही सहाय्य लाभले. सदरील शोधप्रबंध लेखनासाठी मला गुरुवर्य डॉ.राजकुमार मस्के यांनीही वेळोवेळी मार्गदर्शन केले. प्रबंधाच्या मुद्रणासाठी कष्ट घेतलेले प्रियमित्र सुरज लहुजी चौधरी यांचेही आभार मानतो.

शेवटी, या संशोधन कार्यासाठी मला वेळ देणारी सहचारिणी सौ.सुरेखा, मुले कु.सृष्टी, चि.क्षितीज, कु.सुप्रिया यांचेही आभार मानतो. माझी आई सौ.सुंदराबाई आणि वडील श्री.दशरथराव यांच्या प्रेरक आशीर्वादामुळेच मी कार्य पूर्णत्वास नेऊ शकलो याची मला जाणीव आहे. हा शोधप्रबंध सीमाभागातील मराठी बोलीच्या अभ्यासकांना, विद्यार्थ्यांना आणि सर्वसामान्य वाचकांनाही निश्चितच उपयुक्त ठरेल असा विश्वास वाटतो. सीमाभागातील मराठीचा अधिक अभ्यास व्हावा, अशा दिशा यातून सूचित झाल्या असून भावी काळातील संशोधक त्यावर अधिक प्रकाश टाकतील असा आशावाद व्यक्त करतो. धन्यवाद !

डॉ.मारोती दशरथ कसाब

मराठी विभाग,

शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

‘महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी बोलीभाषेचा चिकित्सक अभ्यास’

अनुक्रमणिका

प्रकरण पहिले

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाप्रश्न आणि मराठी भाषकांचा लढा

प्रकरण दुसरे

बोली भाषा : स्वरूप व वैशिष्ट्ये

प्रकरण तिसरे

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी बोलीचे स्वरूप

प्रकरण चौथे

सीमाभागातील मराठी बोलीचे विशेष

प्रकरण पाचवे

निष्कर्ष व समारोप

संदर्भ ग्रंथ सूची

परिशिष्ट

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील गावांची यादी

प्रकरण पहिले

सीमाप्रश्न आणि महाराष्ट्र एकीकरण समितीचा लढा

स्वातंत्र्यानंतर १९५२ साली पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या. भारताचे स्थिर केंद्र सरकार स्थापन झाले. देशाच्या राज्यकारभाराची घडी नीट बसविण्यासाठी 'भाषावार प्रांतरचना' करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. त्यानुसार विविध प्रांतात भाषिक चळवळी उभ्या राहिल्या. भाषेवर आधारीत राज्य पुनर्रचना करावी किंवा नाही याबद्दल केंद्र सरकार साशंक होते. मात्र हैद्राबादेत तेलुगु भाषेचे एक राज्य व्हावे म्हणून उपोषणास बसलेल्या श्रीरामुलु या कार्यकर्त्यांचा प्रदीर्घ उपोषणामुळे उपोषणस्थळीच मृत्यू झाला, तेव्हा प्रचंड लोकक्षोभ उडाला. अखेर १ ऑक्टोबर १९५३ रोजी भाषावार प्रांतरचनेनुसार 'आंध्र प्रदेश' हे पहिले राज्य स्थापन झाले.

देशात विखुरलेल्या मराठी भाषकांचेही एक राज्य व्हावे, यासाठी चळवळ सुरू झाली. १०५ हुतात्म्यांच्या बलिदानानंतर १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्याचे केंद्राने जाहीर केले. राज्य स्थापन झाले; मात्र केंद्राने मराठी भाषकांवर सूड उगवला. बेळगाव, निपाणी, भालकी, बिदर, संतपूर, औराद, हुमणाबाद, बसवकल्याण आदी भागात मराठी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या प्रचंड असूनही हा भाग कर्नाटकात कोंबला; तर कारवार, डांग हा भाग गुजरातला जोडला. त्यामुळे मराठी भाषक समाज दुखावला. त्यातून संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ पुढे सुरूच राहिली. कालांतराने डांग-कारवारची चळवळ थंडावली; मात्र बेळगाव-निपाणी, औराद, भालकी, बिदर भागात सीमालढा तीव्र झाला. कर्नाटकात कोंबलेली ८६५ गावे महाराष्ट्रात येण्यासाठी धडपडू लागली. केंद्र सरकारने हा सीमाप्रश्न सोडविण्यासाठी फाजल अली कमिशन, न्या.दार आयोग, कुंझरु समिती, महाजन समिती आदी नेमून पाहिले परंतु हा प्रश्न प्रलंबित राहिला. १९५६ पासून ८६५ गावातील मराठी जनता महाराष्ट्रात येण्यासाठी तळमळत असूनही केंद्र सरकार ऐकायला तयार नाही. २००४ पासून तर हा प्रश्न सर्वोच्च न्यायालयात गेला आहे. दरम्यान ह्या सीमाभागासाठी महाराष्ट्र शासनानेही विशेष लक्ष दिले नाही. परिणामी या भागातील मराठी जनतेला कर्नाटक सरकारची दंडेलशाही सहन करावी लागत आहे. गेल्या ६० वर्षात कन्नड सक्तीमुळे

सीमाभागातील मराठी बांधवावर अन्याय होत असून त्यांच्या मूळ मातृभाषेवर कन्नड भाषेचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

एका बाजूला सगळा महाराष्ट्र १ मे १९६० रोजी राज्य स्थापनेचा आनंद उत्सव साजरा करीत होता. मात्र त्याचवेळी सीमा भागातला परराज्यात अडकलेला मराठी माणूस दुःखी होऊन टाहो फोडीत होता. आपल्या मायभूमीत परत येण्यासाठी केविलवाणी धडपड करीत होता. पण समितीत फूट पडली होती. आंदोलनातला जोर ओसरला होता. सीमावासीयांचा आक्रोश कोण ऐकणार? महाराष्ट्रशाहीर, साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे यांना मात्र महाराष्ट्रापासून तुटलेल्या मराठी माणसांबद्दल प्रचंड आपुलकी वाटत होती. त्यांनी 'माझी मैना' या लावणीत सीमा भागागातल्या मराठी माणसाची व्यथा मांडली. या लावणीत ते लिहितात,

‘गावाकडं मैना माझी। भेट नाही तिची।
तीच गत झाली आहे या खंडित महाराष्ट्राची।
बेळगाव, कारवार, डांग, उंबरगावावर मालकी दुजांची
धोंड खंडणीची। कमाल दंडेलीची।
चीड बेकीची। गरज एकीची।
म्हणून विनवणी आहे या महाराष्ट्राला शाहिराची
आता वळू नका। रणि पळू नका।
कुणी चळू नका।
बिनी मारायची अजून राहिली।
माझ्या जीवाची होतीया काहिली।
माझी मैना गावावर राहिली।
माझ्या जिवाची होतीया काहिली।।

अण्णाभाऊंच्या 'लालबावटा' कलापथकात ही लावणी स्वतः अण्णाभाऊ सादर करायचे. त्यावेळेस लोकांच्या अंगावर शहारे उठल्याशिवाय राहत नसत. बिदर, भालकी सीमाभागात तर अण्णाभाऊ साठे आणि त्यांचे बंधू शंकरभाऊ साठे यांनी ही लावणी खूपच गाजविली.

एकीकरण समितीची स्थापना

मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन होताच 'संयुक्त महाराष्ट्र समिती' चे कार्य संपले. पण ८६५ गावांचा प्रश्न तसाच लोंबकळत राहिला. या भागातील मराठी माणूस कर्नाटकी जात्याखाली भरडत होता. केंद्र सरकारकडे वारंवार अर्ज, विनंत्या करूनही कुणी दखल घेत नाही हे लक्षात घेऊन सीमा भागातील जनतेने भाई दाजिबा देसाई यांच्या नेतृत्वाखाली बेळगाव येथे महाराष्ट्र एकीकरण समिती स्थापन केली. त्याच धर्तीवर बिदर जिल्हा महाराष्ट्र एकीकरण समितीची स्थापना झाली. या समितीच्या अध्यक्षपदी बापूसाहेब पाटील एकंबेकर यांची बिनविरोध निवड करण्यात आली. एका बाजूला अन्यायी कर्नाटक सरकारशी झुंजायचे आणि दुसरीकडे महाराष्ट्र सरकारला या अन्यायाची जाणीव करून द्यायची आणि केंद्र सरकारकडे सतत पाठपुरावा करायचा अशी तिहेरी कामगिरी या समितीने केली.

समितीचा झंझावात :

बापूसाहेब पाटील एकंबेकर म्हणजे बिदर जिल्ह्यातील जनतेचे अनभिषिक्त सम्राट ! घरी प्रचंड श्रीमंती असूनही शान-शौकात न रमणारा आणि सतत गोरगरीबांच्या अडीनडीला मदत करणारा मसिहा अशीच त्यांची ओळख होती. एकीकरण समितीचे नेतृत्व आपोआपच त्यांचेकडे चालत आले. अॅड.बळवंतराव खानापूरकर, अॅड.पी.जी.पाटील, बापूसाहेब हुलसूरकर, बाबुराव धुडुकनाळकर, अॅड.एच.आर.पाटील मुधोळकर, अॅड.रघुनाथराव बागदे, अभंगराव गडदे, चंदर मुधोळकर, नारायण कुलकर्णी, बाबाराव होत्राळीकर, यशवंतराव सायगावकर, व्ही.एल. गौडगावकर, शंकरराव चंदनहळीकर, बाबुराव गोरचिंचोळीकर, काशिनाथराव घाटबोरूळकर, नरसिंगराव पाटील, व्यंकटराव पाटील तोरणेकर, अॅड.दयानंदराव बिरादार, खंडेराव भोसले, गोविंदराव बच्चाजी, रामराव राठोड, नवनाथराव वासरे, पंढरीनाथ टेलर इत्यादी बिनीचे शिलेदार बापूसाहेबांसोबत होते. बिदर, भालकी, संतपूर, औराद, हुमनाबाद भागात समितीचे कार्य सुरू झाले. औरादला दर सोमवारी बाजार भरत असे. बाजारात कार्यकर्त्यांच्या भेटीगाठी होत. तेव्हा प्रत्येक सोमवारी एकंब्यात बापूसाहेबांच्या वाड्यात समितीच्या बैठका होत. अनेकजण मुक्कामाला थांबून सकाळी नवा हुरूप घेऊनच आपापल्या गावी जात.

सीमाभागातील जनतेने कसलीही तक्रार न करता कर्नाटकात रहावे, यासाठी कर्नाटक सरकारने दडपशाही सुरू केली. ८६५ गावे केंद्राने 'वादग्रस्त' म्हणून घोषित केलेली असतानाही कर्नाटक सरकार या गावातील मराठी भाषकांवर कन्नड भाषेची सक्ती करू लागले. राज्य सरकारचे सर्व कामकाज कन्नड भाषेतूनच चालू लागले. गावातल्या शाळेतून

कन्नडचे शिक्षण सक्तीचे केले. मराठी गावांना जाणिवपूर्वक विकासापासून वंचित ठेवण्यात येऊ लागले. या अन्यायाविरुद्ध बापूसाहेबांनी दंड थोपटले.

साराबंदी आंदोलन : ऐतिहासिक लढा

१८ मार्च १९५९ रोजी एकंबा येथे बापूसाहेबांच्या वाड्यात समितीच्या प्रमुख कार्यकर्त्यांची बैठक झाली. या बैठकीत साराबंदीचा ऐतिहासिक निर्णय घेण्यात आला.

कर्नाटक सरकारशी सर्व प्रकारचा 'असहकार' पुकारण्याचा निर्णय या बैठकीत घेण्यात आला. कर्नाटकी अधिकारी मराठी गावात येता कामा नये. कर्नाटक सरकार आपणाकडून सारा वसूल करते; परंतु विकास मात्र करीत नाही. उलट सीमाभागाला सावत्रपणाची वागणूक देते. विकासकामात भेदभाव करते. म्हणून या सरकारला कसलेही सहकार्य करायचे नाही. कोणताही कर भरायचा नाही. शेतसारा (महसूल) द्यायचा नाही असा एकमुखी ठराव या बैठकीत घेण्यात आला. दुसऱ्या दिवसापासून साराबंदीची पत्रकं गावोगाव वाटली जाऊ लागली. भालकी, बिदर, औराद, हुमनाबाद, कमालनगर, होळसमुद्र, सायगाव, लखनगाव, तोरणा, बेळकोणी, मेहकर, संतपुर, भंडारकुमठा, तपशाळ, दापका अशा प्रमुख गावात जाऊन समितीचे कार्यकर्ते सभा घेऊ लागले. बघता बघता संपूर्ण सीमाभागातील जनतेला साराबंदीचा निर्णय कळविण्यात आला. सारा वसूल करायला गेलेले सरकारी अधिकारी रिकाम्या हाताने परतू लागले. 'दुष्काळ पडल्यामुळे शेतात काहीच उत्पन्न झाले नाही, म्हणून आम्ही सारा देऊ शकत नाही' असे अधिकाऱ्यांना सांगण्यात येऊ लागले. काही गावात अधिकारी आणि समितीचे कार्यकर्ते यांच्यात चकमकी झडू लागल्या. मुजोर अधिकाऱ्यांना चोप बसू लागला. म्हणून पोलिस संरक्षणाविना सीमाभागात कोणी अधिकारी जायला तयार होईना. सरकारी अधिकाऱ्यांनी समितीचा धसकाच घेतला.

इ.स.१९५९ ते १९६२ पर्यंत सीमाभागात साराबंदीची चळवळ राबविण्यात आली.

कर्नाटक सरकारने या काळात मराठी जनतेची मुस्कटदाबी सुरू केली. मराठी माणसाचे कोणतेही काम शासन दरबारी होऊ दिले जात नव्हते. मराठी बहुभाषक गावात कोणत्याच सरकारी योजना येईनात; परंतु मराठी जनता बापूसाहेबांच्या शब्दावर जीव ओवाळून टाकायला तयार होती. सर्वाना एकच ध्यास लागलेला होता, तो म्हणजे महाराष्ट्रात सामील होण्याचा ! सीमाभागातल्या मराठी जनतेचे सगळेच हितसंबंध महाराष्ट्राशी जोडलेले. सगळे सोयरे-धायरे, नातेवाईक महाराष्ट्रात. सगळा सांस्कृतिक वारसा महाराष्ट्रात. म्हणून ही

माणसं शरीरानं कर्नाटकात् असली तरी मनानं महाराष्ट्रात् होती. साराबंदीच्या लढ्यामुळे सीमाभागातील मराठी जनतेची एकजूट कर्नाटक सरकारला दिसली.

जप्तीविरुद्ध मोहिम

दोन तीन वर्ष वाट पाहूनही महाराष्ट्र एकीकरण समितीच्या वतीने साराबंदी आंदोलन मागे घेतले जात नाही हे पाहून कर्नाटक सरकार बिथरले. समितीजवळ कार्यकर्त्यांचे मनुष्यबळ होते तर सरकारजवळ संपूर्ण पोलीस यंत्रणाच होती. सरकारने साराबंदी आंदोलन चिरडून टाकण्यासाठी पोलीस बळाचा वापर करायचा ठरविले. ज्यांनी ज्यांनी सारा भरला नाही, अशा कुटुंबावर जप्ती आदेश काढले. निवडून मराठी भाषकांच्या घरावर जप्तीचे आदेश चिकटवले जाऊ लागले. जणू काही डाका पडणार आहे, असे वातावरण गावा-गावात तयार झाले. महसूल अधिकारी पोलीसी फौजफाट्यासह गावात दाखल होऊ लागले. घरा-दारावर जप्ती आदेश बजावण्यात येऊ लागले. शेतीचा, घरांचा, घरावरील पत्रांचा आणि बैल बारदान्याचाही जाहीर लिलाव केला जाऊ लागला. जप्त केलेल्या मालाची 'बोली' लावण्यात येत होती. या जप्तीमुळे अनेक मराठी कुटुंबे उद्ध्वस्त होत होती. तेव्हा सरकारच्या या जोर-जबरदस्तीविरुद्ध समितीनेही कंबर कसली. सरकारी जप्तीला चोख उत्तर देण्यासाठी निवडक तरूणांची फौज बनविण्यात आली. जर कुठे जप्ती येणार असेल तर तिथे आधीच समितीच्या तरूण कार्यकर्त्यांची फौज पोहोचू लागली. बऱ्याच ठिकाणी या कार्यकर्त्यांत आणि पोलीसात चकमकी उडाल्या. प्रसंगी अश्रुधुराच्या नळकांड्या फोडल्या. समितीच्या कार्यकर्त्यांवर निर्दयपणे गोळीबारही केले. कमालनगर, होळसमुद्र, तपशाळ आदी गावात पोलीसांनी मराठी जनतेवर भयंकर अत्याचार केले.

भालकी येथील सीमा परिषद

८६५ गावातील अन्यायग्रस्त मराठी माणूस कर्नाटक सरकारच्या भेदभावाला कंटाळला होता. कसल्याही परिस्थितीत लवकर महाराष्ट्रात सामील व्हावे, हीच या भागातील जनतेची इच्छा होती. दरम्यान समितीच्या वतीने बेळगाव येथे ५ जुलै १९६९ रोजी भव्य सीमा परिषद झाली. या परिषदेचे बापूसाहेबांना निमंत्रण आले. तिथे जाऊन बापूसाहेबांनी बिदर परिसरातील मराठी भाषकांच्या व्यथा मांडल्या. तसेच या भागातील मराठी जनता कशी एकजूटीने लढत आहे, हेही अभिमानाने सांगितले. ३० डिसेंबर १९६९ रोजी भालकी येथे बापूसाहेबांच्या नेतृत्वाखाली भव्य सीमा परिषद घेण्यात आली. या परिषदेला महाराष्ट्रातील मान्यवर नेते उपस्थित होते.

सर्वच निवडणुकीत समितीचे उमेदवार

इ.स.१९५२ पासून सुरु झालेल्या अनेक सार्वत्रिक निवडणुका बिदर परिसरात समितीने बापूसाहेबांच्या नेतृत्वात लढविल्या. ग्रामपंचायत, तालुका लोकल बोर्ड, जिल्हा बोर्ड, विधानसभा, लोकसभा अशा सर्वच निवडणुका समितीने लढवून त्यातील काही प्रचंड मतांनी जिंकल्या. या भागात कोणतीही निवडणूक ही काँग्रेस विरुद्ध समिती अशीच होत असे. समितीचे चिन्ह 'सिंह' होते. लोक उत्स्फूर्तपणे समितीच्या उमेदवारांना मतदान करीत. १९६० साली औराद तालुका लोकल बोर्डावर समितीच्या सर्वच १९ उमेदवारांचा विजय झाला. बापूसाहेबांचे बंधू अॅड.पी.जी.पाटील अध्यक्ष म्हणून निवडले गेले. तर उपाध्यक्ष म्हणून कमालनगरचे व्यंकटराव कुलकर्णी यांना संधी देण्यात आली. बोर्डाच्या विजयी उमेदवारांचा भव्य सत्कार औराद येथे ५ डिसेंबर १९६० रोजी करण्यात आला.

१९५७, १९६२, १९६७, १९७२, १९७८ साली झालेल्या निवडणुकांत समितीच्या उमेदवारांनी प्रचंड मतांनी विजय संपादन केला. स्वतः बापूसाहेबांनी १९७२ ते १९७८ या कालावधीत औराद मतदारसंघातून आमदारकी भूषवून कर्नाटक विधानसभेत मराठी आवाज बुलंद केला. कर्नाटक राज्याचे गृहराज्यमंत्री माणिकराव पाटील कुसनूरकर यांचा त्यांनी प्रचंड मतांनी पराभव केला. समितीच्या कार्यकर्त्यांचा हा ऐतिहासिक विजय होता.

समितीला ग्रहण

प्रत्येक निवडणुकीत समितीचा विजय होऊ लागला. तेव्हा काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी धसका घेतला. वरिष्ठ पातळीवरून हालचाली झाल्या. समितीतल्या अनेकांना राजकीय आमिषे दाखवून फितविण्यात आले. बापूसाहेबांचे अत्यंत जवळचे विश्वासू समजले जाणारे कार्यकर्ते फोडण्यात काँग्रेसची कूटनीती यशस्वी ठरली. अनेक लोक काँग्रेसने ओढून नेले. मात्र बापूसाहेब डगमगले नाहीत. जीवाभावाच्या मोजक्या कार्यकर्त्यांच्या बळावर त्यांनी १९९० पर्यंत विधानसभेची प्रत्येक निवडणूक लढविली आणि मराठी जनतेची मते कायम ठेवली. याबाबतीत बापूसाहेबांनी दिलेली एकाकी झुंज केवळ अद्वितीयच म्हटली पाहिजे.

समितीने जीवाची बाजी लावून निवडणुका लढविल्या. कारण या निवडणुकातील मतांवरून तरी केंद्र सरकारला जनतेची इच्छा कळून येईल असे बापूसाहेबांना वाटत होते. परंतु झोपेचे सोंग घेतलेले केंद्र सरकार जाणीवपूर्वक याकडे दुर्लक्ष करीत होते.

जनगणनेतही मराठी अग्रेसर

१९५१ पासून प्रत्येक दहा वर्षात झालेल्या देशव्यापी जनगणनेतही हेच दिसून आले की सीमा भागात कन्नडीगांपेक्षा मराठी भाषकांचीच संख्या अधिक आहे. जनगणनेच्या काळात बापूसाहेब सीमाभागातील प्रत्येक गावात आपल्या कार्यकर्त्यांसह जात असत. मराठी भाषेचा मुद्दाम उल्लेख करावा असे सांगत असत. लोकही प्रगणकांना भाषेची नोंद घ्यायला लावत असत. मात्र सगळे प्रगणक, जनगणना अधिकारी आणि कर्मचारी हे कन्नड भाषिक असल्यामुळे त्यांनी पूर्वग्रहदूषितपणे मराठी भाषिकांची संख्या कमी दाखविली. या अन्यायाविरुद्ध बापूसाहेबांनी दिल्लीपर्यंत जाऊन कैफियत मांडली; परंतु केंद्र सरकारने पक्षपाती धोरण अवलंबून बापूसाहेब आणि सीमाभागातील मराठी जनतेची हेटाळणी केली. मात्र तरीही बापूसाहेब निराश झाले नाहीत. सीमाभागातील जनतेसाठी जे जे करता येण्यासारखे होते ते सर्व बापूसाहेबांनी केले. मुंबई-दिल्लीच्या अनेकदा वाऱ्या केल्या. उन्हाची, थंडी-वाऱ्याची कधी पर्वा केली नाही. पंडित नेहरु, गोविंद वल्लभपंत, लाल बहादूर शास्त्री, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, इंदिरा गांधी, राजीव गांधी या राष्ट्रीय नेत्यांपासून ते महाराष्ट्रातील जवळजवळ सर्वच पक्षांच्या नेत्यांना भेटून त्यांनी सीमावासीयांचे दुःख सांगितले. संयुक्त महाराष्ट्र लढ्यात ते मनापासून सहभागी झाले होते. प्रत्येक सत्याग्रहात, मोर्चात, धरणे आंदोलनात बापूसाहेबांचा सहभाग असायचा. सीमाभागातील मराठी जनतेचे नेतृत्व त्यांनी मनापासून स्विकारलेले होते.

५ जून १९६० रोजी बापूसाहेबांनी समितीच्या कार्यकर्त्यांसह कर्नाटकचे मुख्यमंत्री बी.डी.जत्ती यांना सीमावासियांतर्फे निवेदन दिले. फाजल अली कमिशन, महाजन कमिशन, पाटसकर कमिशन या सर्व आयोगांसमोर बापूसाहेबांनी सीमावासियांचे म्हणणे मांडले. या आंदोलनात त्यांनी स्वतःच्या घरादाराचा विचार केला नाही. स्वतःच्या प्रकृतीचा विचार केला नाही. सीमा भागातील दुःखी कष्टी मराठी माणूस सुखी व्हावा, सुखासमाधानाने नांदावा, सन्मानपूर्वक त्याला महाराष्ट्रात सामील करून घ्यावे एवढाच ध्यास बापूसाहेबांना लागलेला होता. त्यासाठी आयुष्यभर ते पायाला भिंगरी बांधून फिरत राहिले. सरकारी अन्यायाविरुद्ध आयुष्यभर एखाद्या रणझुंजार रणविरासारखे झुंजत राहिले.

कन्नडसक्ती विरुद्ध आंदोलन

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील ८६५ गावे दोन्ही राज्यांच्या संघर्षात वादग्रस्त ठरली. या सर्वच गावांमध्ये सुरुवातीपासून मराठी भाषकांची संख्या अधिक होती. मात्र

कर्नाटक सरकारचे अधिकारी, कर्मचारी या वादग्रस्त गावांमध्ये जाणिवपूर्वक मराठी भाषिकांची कोंडी करित. सातबाराच्या उताऱ्यापासून ते घरपट्टीच्या कागदापर्यंत प्रत्येकच सरकारी कागद कन्नड भाषेतून देण्याचा सपाटा या सरकारने लावला. त्यासाठी कर्नाटक सरकारने गोकक आयोग नेमला. या आयोगाने १९८२ पासून वादग्रस्त सीमाभागात कन्नड भाषेची सक्ती करावी असे सांगितले. कर्नाटक सरकारला हेच पाहिजे होते. गोकक आयोगाची काटेकोर अंमलबजावणी १९८२ पासून सुरू झाली. शाळेतून कन्नड भाषा सक्तीची झाली. ग्रामपंचायत, तालुका बोर्ड, जिल्हा परिषद आदींपासून ते प्रत्येक सरकारी कार्यालयातील कामकाज कन्नड भाषेतून होऊ लागले. भारतीय राज्यघटनेने प्रत्येक भारतीय नागरिकाला आपली मातृभाषा वापरण्याचा अधिकार दिलेला असतानाही कर्नाटक सरकार मराठी भाषकांवर कन्नड भाषा लादित होते. या अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठी बापूसाहेबांनी बिदर जिल्ह्यात आंदोलन सुरू केले.

एकंब्यात बैठक

कन्नड सक्तीचा निषेध करण्यासाठी ठरल्याप्रमाणे एका सोमवारी रात्री एकंब्यातील बापूसाहेबांच्या वाड्यात समितीच्या कार्यकर्त्यांची बैठक झाली. या बैठकीत कन्नड सक्तीचा निषेध करण्यात आला. रात्री ११ वाजेपर्यंत ही बैठक सुरू होती. औरादचा बाजार करून आलेली मंडळी या बैठकीत बापूसाहेबांच्या खांद्याला खांदा लावून लढण्याचा निर्धार करून आलेली होती. रात्री उशीरा जेवणे झाली. सर्व लोक मुक्कामाला वाड्यातच थांबून सकाळी आपआपल्या गावी परतले.

एकंब्यातील बैठकीत ठरल्याप्रमाणे बिदर जिल्ह्यातील सर्व सरकारी कार्यालयांसमोर सत्याग्रह करण्यात आला. १९८६ पर्यंत हे आंदोलन सुरू होते. १९८६ साली सरकारने कन्नड सक्तीचा कायदा मागे घेतला. समितीच्या आंदोलनाला यश आले. या आंदोलनात बापूसाहेबांच्या नेतृत्वाखाली भाई केशवराव धोंडगे, भाई किशनराव देशमुख, समितीचे कार्यकर्ते एच.आर.पाटील, सी.वाय.पाटील, अभंगराव गडदे, गोविंदराव बच्चाजी, रामराव राठोड, नवनाथराव वासरे, पंढरीनाथ टेलर आदींनी भाग घेतला.

समितीचे यशापयश

इ.स.१९४८ पासून बिदर जिल्ह्यातील मराठी जनतेसाठी बापूसाहेब लढत होते. अखेरचा श्वास घेईपर्यंत त्यांनी सीमालढा सोडला नाही. जवळजवळ ४५ वर्षे हा लढा त्यांनी अखंडपणे चालविला. या काळात अनेक स्थित्यंतरे झाली. लढ्यात कितीतरी लोक सामील

झाले आणि तेवढेच निघूनही गेले. पण बापूसाहेब निष्ठेने लढत राहिले. आपल्या चळवळीला त्यांनी नैतिकतेचे अधिष्ठान दिले. शिवाय सरकारशी संघर्ष करत असतानाच शिक्षण, रस्ते, सीमाभागातील वीज, पाणी, शेतीचेही प्रश्न त्यांनी सोडविले. कर्नाटक विधानसभेत ६ वर्षे आमदार असताना त्यांनी औराद मतदारसंघात अनेक विकासकामे केली. अनेक तलाव बांधले. त्यामुळे बरड माळरानही हिरवेगार झाले. वाडी-तांड्यावर त्यांनी रस्ते नेले. त्या रस्त्यांवरून महाराष्ट्र आणि कर्नाटक सरकारच्या राज्य परिवहन मंडळाच्या बसेस चालविल्या. महाराष्ट्र आणि कर्नाटक राज्यातील सर्वच पक्षांचे राजकीय नेते तसेच सामाजिक कार्यकर्ते त्यांना मान देत असत. जनतेसाठी लढणारा एक सच्चा प्रामाणिक नेता अशीच त्यांची महाराष्ट्राबरोबरच कर्नाटक राज्यातही प्रतिमा होती. त्यांचा लढा कन्नड भाषेशी किवा कर्नाटकी जनतेशी नव्हता, तर दोन राज्यांच्या चुकीच्या सीमा आखणाऱ्या केंद्र सरकारबरोबर होता. त्यासाठी त्यांनी अनेक आंदोलने केली. मात्र अहिंसक, शांततेच्या मार्गाने. विध्वंस त्यांना मान्य नव्हता. लोकशाहीवर त्यांचा दृढ विश्वास होता. न्यायावर श्रद्धा होती. आज ना उद्या सीमाभागातील मराठी जनतेला न्याय मिळेल, अशी त्यांची धारणा होती. म्हणून सरकारवर आगपाखड करीत बसण्यापेक्षा या भागातील जनतेच्या विकासाकडे त्यांनी लक्ष दिले. आपल्या किसान शिक्षण प्रसारक मंडळात त्यांनी सीमा भागातील अनेक गरजू, हुशार आणि होतकरू तरुणांना नोकऱ्या दिल्या. महाराष्ट्र सरकारशी भांडून शिक्षण आणि नोकऱ्यांत सीमा भागातील ८६५ गावांतील मराठी तरुणांसाठी राखीव जागा ठेवायला भाग पाडले. सीमाभागातील मराठी तरुणांसाठी वैद्यकीय, अभियांत्रिकी यासारख्या सर्वच उच्चस्तरीय अभ्यासक्रमात थेट प्रवेश आणि डी.एड., बी.एड. सारखे शिक्षण प्रशिक्षण देण्याची महाराष्ट्रात सोय केली. तसा खास शासन निर्णय (जी.आर.) काढायला महाराष्ट्र सरकारला भाग पाडले. आजही एमकेबी (महाराष्ट्र-कर्नाटक बॉर्डर) या विशेष कोट्यातून सीमाभागातील मराठी तरुण महाराष्ट्रात उच्च पदांवर मानाचे स्थान भूषवित असून ही सर्व बापूसाहेबांच्या संघर्षाची मधूर फळे होत.

प्रकरण दुसरे

बोली भाषा : स्वरूप व वैशिष्ट्ये

प्रास्ताविक :

‘भाषा’ ही मानवाने स्वप्रयत्नांनी विकसित केलेली एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक संस्था. भाषेमुळेच माणसाची इतर प्राण्यांहून वेगळी ओळख निर्माण झाली. भाषेमुळे समाज निर्माण झाला आणि समाजाने मानवी जीवनाच्या दीर्घ अस्तित्वासाठी संस्कृतीची, नीती, मूल्यांची निर्मिती केली. मानवी समूहांनी एकत्र येऊन केलेली प्रगती अद्वितीय स्वरूपाची आहे. वास्तविक जगात अनेक प्राणी आणि त्यांचे समूह आहेत, त्यापैकी मानवांपेक्षा ताकदवान अनेक प्राण्यांच्या प्रजाती असतानाही, मानवाएवढी प्रगती ते करू शकले नाहीत, एवढेच काय, ‘डायनोसोर’ सारखे महाकाय, प्रचंड शक्तिशाली प्राणी तर स्वतःचे अस्तित्त्वही टिकवू शकले नाहीत. मात्र माणसाने स्वतःचे, समूहाचे आणि एकूणच समाजाचे अस्तित्त्व टिकवून ठेवले; नव्हे, निसर्गातील सर्व सुखांचा उपभोग घेत आपले जीवन सुखकर आणि प्रशस्त केले. आपल्या सुखासाठी त्याने पशू-पक्षी-प्राण्यांना राबविले आणि निसर्गातील सर्व शक्तींचा वापर केला. स्वग्रहाबरोबर परग्रहावर स्वारी केली. ज्ञान-विज्ञान-तंत्रज्ञानाने माणूस जगातील प्राणीमात्रांत सर्वश्रेष्ठ ठरला आहे, या सर्व प्रगतीच्या मुळाशी काय आहे? तर त्याने उत्क्रांतीच्या काळात निर्माण केलेली ‘भाषा’ नावाची सामाजिक संस्था. भाषेचा अभ्यास म्हणजे मानव जातीच्या प्रगतीचा अभ्यास. म्हणूनच भाषाभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा असून, ‘मराठी’ सारख्या मोठ्या मानवी समूहाच्या बोलीभाषेचा क्षेत्रीय अभ्यास अत्यंत आवश्यक ठरतो.

भाषा आणि बोली :

‘भाषा’ हे मानवी समूहांच्या परस्पर व्यवहाराचे महत्त्वाचे साधन आहे. व्यक्तीचे सामाजीकरण होते ते भाषेमुळेच. ‘भाषा’ हा मानवी जीवनाचा आणि समाजव्यवहाराचा पाया होय. ‘भाषा’ ही संकल्पना स्पष्ट करताना प्र.न. जोशी लिहितात, “‘भाषा’ हा शब्द ‘भाष’ म्हणजे बोलणे या अर्थाच्या संस्कृत धातूपासून बनला आहे. बोलणे, भाषण करणे या अर्थीच भाषा शब्द पूर्वीपासून वापरात आहे. हे बोलणे अर्थात मुखावाटे निघणाऱ्या ध्वनींच्या समूहांतून

आकारास येते. मनातील विचार, कल्पना व्यक्त करण्यासाठी मुखावाटे निघालेल्या ध्वनींचा सार्थ समूह म्हणजे भाषा.”

‘भाषा’ हा शब्द उच्चारल्याबरोबर ‘बोलली, ऐकली, लिहिली, वाचली, समजली जाते ती भाषा’ अशी संकल्पना स्पष्ट होते. भाषा बहुविध स्वरूपाची असली तरी तिचे ‘बोली’ रूप हेच आपल्या जास्त परिचयाचे आहे. ज्येष्ठ भाषाभ्यासक ना.गो. कालेलकरांचे भाषेसंबंधीचे विवेचन अत्यंत मार्मिक आहे. ते लिहितात, “मानवाचे वैयक्तिक व सामाजिक जीवन ज्यामुळे इतर मानवांना जाणवते व काही अंशी समजते अशी, भाषा ही एक सामान्य प्रवृत्ती आहे. दुसऱ्याला समजून घेणे, आपले विचार, मन, इच्छा दुसऱ्याला कळविणे, दुसऱ्यांशी सहकार्य करून जगण्यातल्या अडचणी, प्रश्न सोडविणे इथपर्यंत जर मानवाचा बौद्धिक विकास झाला नसता, संघटित होऊन सुखाने सुरक्षित जगता येते हा शोध जर त्याला लागला नसता, तर समाज आणि भाषा यांचा जन्मच झाला नसता.”

‘भाषा’ ही बोली स्वरूपातच जिवंत असते, हे जरी खरे असले तरी सध्या ‘भाषा’ म्हणजे प्रमाणभाषा असा अर्थ रूढ झालेला आहे. विविध समाजसमूहांकडून जी प्रत्यक्ष व्यवहारात बोलली जाते, तिला ‘बोली’ असे म्हणतात. यासंदर्भात कैलास सार्वेकर लिहितात, “प्रत्येक मानवाच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण त्याच्यावर होणाऱ्या संस्कारांनी होत असते. जन्मापासून त्याच्यावर जे संस्कार घडतात, ते बोलीच्या माध्यमातून. प्रमाणभाषेचे संस्कार हे तो शाळेत जायला लागल्यापासून सुरू होतात. बोली आणि प्रमाणभाषा यांच्यातील फरक असा की, बोलीचे संस्कार हे त्याच्या शारीरिक, भावनिक गरजेपोटी आपोआप होत असतात. तर प्रमाणभाषेचे संस्कार हे व्यावहारिकतेमुळे जाणीवपूर्वक केलेले असतात. बोलीच्या माध्यमातून होणाऱ्या संस्कारांची त्याच्या मनाला कल्पनाही नसते; तर उलट प्रमाणभाषेचे संस्कार ठरवून आपल्यात बदल करून घडविले जातात. यादृष्टीने पाहिल्यास बोली ही खऱ्या अर्थाने मानवाची मातृभाषा असते.” बोली ही प्रमाणभाषेपेक्षा अधिक रसरशीत असते. तिच्यात ताजेपणाचे अनेक नवे बहर असतात. ती सतत भाषेला नवचैतन्य देत असते. भाषेला ताजा-टवटवीतपणा येतो तो बोलीमुळेच. गं.ब. ग्रामोपाध्ये बोलीविषयी म्हणतात, “भाषा ही प्रथम बोली म्हणूनच जन्माला येते; बोलणे, भाषण, संभाषण करणे हेच तिचे मूळ कार्य. बोली अधिक जिवंत असते, परिवर्तनशील असते. कालमानाने ती जशी बदलते, तशीच बदलत्या परिस्थितीने व प्रादेशिक दूरतेनेही ती

बदलत जाते. बदलणे हा तिचा स्थायीभाव असतो.” समाजसापेक्षता हे बोलीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य. समाज बदलला कि बोलीच्या स्वरूपात बदल होत असतात. म्हणून एखाद्या बोलीचा अभ्यास हा त्या समाजातील बदलांचा अभ्यास असतो. मराठी भाषेच्या अनेक बोली असून, मराठी भाषक समाजातील सुक्ष्मातिसूक्ष्म बदलांची नोंद बोलीत घेतलेली आढळते. मराठी ही भारतातील मूळ रहिवाशांची एक प्रमुख भाषा असून ‘मऱ्हाटी’ प्राकृतापासून ती विकसित झालेली आहे. मात्र या लोकभाषेला समाजमान्यता मिळविण्यासाठी प्रचंड संघर्ष करावा लागलेला असून, आजही तिचा संघर्ष थांबलेला नाही. लिखित स्वरूप प्राप्त होण्यापूर्वी हजारो वर्षे मौखिक परंपरेने मराठी भाषेचे संवर्धन झालेले असून आजही लिखित प्रमाणभाषेपेक्षा मराठी विविध बोलींमधून प्रभावीपणे प्रवाही असल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत ठिकाणी महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी बोलीचा विचार करावयाचा आहे. सीमाभागातील मराठी जनतेची बोली भाषा ‘मराठवाडी’ असून हा भूभाग कर्नाटकात सामील होण्यापूर्वी मराठवाड्याचाच अविभाज्य घटक होता. त्यामुळे या भागातील मराठी जनता व्यवहारात ‘मराठवाडी’ बोलीचेच उपयोजन करित होती. कोकणी, वैदर्भी, वऱ्हाडी, अहिराणी, खान्देशी, डांगी, हळबी इत्यादीप्रमाणेच ‘मराठवाडी’ ही मराठीची प्रमुख बोली असून, काही भाषाभ्यासक ‘मराठवाडी’ बोली ही मराठीची मूळ भाषा आहे, असे मानतात. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनाच्या निमित्ताने महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी बोलीच्या स्वरूपाचा सुक्ष्म अभ्यास करावयाचा आहे.

प्रकरण ३ रे

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी बोलीचे स्वरूप

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाप्रश्न गत ६० वर्षांपासून प्रलंबित असून, या भागातील मराठी भाषकांना अजूनही महाराष्ट्रात सामील होण्याच्या अपेक्षा आहेत. त्यामुळे त्यांनी आपली मन्हाटमोळी संस्कृती टिकवून ठेवली आहे. गेल्या ६० वर्षांपासून जनता मराठी; मात्र सरकार कानडी असल्यामुळे या भागातील मराठी बोलीवर कन्नड भाषेचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. वास्तविक पाहता सर्वच भाषा एकमेकींच्या बहिणी असतात. कोणतीही भाषा वाईट नसते. मूलतः मराठीचे आंतरिक नाते कानडीशी आहे. ‘मन्हाठीने केला कानडी भ्रतार। एकाचे उत्तर एका न ये।।’ हे संतवचन या दोन्ही भाषांच्या परस्पर संबंधाचे द्योतक आहे. मराठी ही उत्तर भारतापेक्षा दक्षिण भारताशी अधिक जवळची आहे. संस्कृतपेक्षा मराठीचे नाते दक्षिणेतील द्रविडी भाषांशी अधिक जवळचे आहे. यासंदर्भात डॉ.र.रा. गोसावी लिहितात, “मराठी संस्कृती ही कानडी संस्कृतीचे अपत्य आहे, हा विचार आता सर्वमान्य होऊ लागला आहे. महाराष्ट्राचे दैवत ‘विठ्ठल’ हे मुळातील कानडी दैवत आहे. अशी मराठी संतांनीच निःसंदिग्ध साक्ष दिली आहे. महाराष्ट्राचे दुसरे दैवत खंडोबा हेही मुळातील कानडीच. ‘यल्लमा’ देवीचे नावच ती कानडी असल्याचे सांगते.” भाषावार प्रांतरचनेच्या चुकीच्या निकषांमुळे मराठी भाषकांवर अन्याय झाल्यामुळे मराठी-कानडी संबंध बिघडले असले तरी दोन्ही भाषांचे परस्पर साहचर्य वाढीस लागलेले दिसून येते. मराठीचा प्रभाव कन्नडवर तर कन्नडचा प्रभाव मराठीवर झालेला दिसून येतो.

कन्नड भाषेत १४ स्वर व ३६ व्यंजने आहेत. कानडीमध्ये मराठी भाषेतील स्वरांहून दोन स्वर जास्तीचे आहेत ते म्हणजे ‘एऽ’ व ‘ओऽ’ हे जास्तीचे स्वर आहेत. सीमाभागातील मराठी बोलीवर कन्नडचा प्रभाव उच्चाराने खूप मोठ्या प्रमाणात जाणवतो. उदा.आई मुलाला हाक मारताना म्हणते, ‘आई, सचिन अऽऽ’ शब्दाच्या वाक्याच्या शेवटी अऽऽ असा लांबट उच्चार केवळ कन्नड प्रभावाने जाणवतो. त्याशिवाय कितीतरी कन्नड शब्द या भागातील मराठी बोलीत सरमिसळपणे आढळतात. उदा.अप्पा, अय्यो, अऽऽ ईऽऽ, अक्का, ओंडका, अम्मा, अडकित्ता, ओटा, उंडा, उंडी, अटक, अण्णा, अनागोंदी (गोंधळ), आरोगण (भोजन),

ओगराळे (वरण वाढण्याची मोठी पळी), आंबील, उंडगा, उंडारणे, उसुशी (झोपताना उशाला घेण्याचे साधन), कुडता (शर्ट), कडता (हमाली), किटाळ (आळ), कैवार, कानडा, कोप (शेतातली झोपडी), केळी (छोटी बिंदगी), कूड (झोपडीची तुराट्यांनी तयार केलेली भिंत), अडगुले मडगुले (खेळ), कुरबुर (बारीक भांडण), खिळा (दगडाची भिंत), चोळणा, चड्डी, गोणपाट, गुरव, चिल्लर, बोने (भात), गडंगण (लग्नानंतरचे वरवधुचे जेवण), टक्का, सोगा (धोतराचा) गोट (दोन्याने घातलेली मुरड), आंगी-नायकल (चड्डी बनियन), चेलमा (झारा), बंडाळ (गरिबी), हालग्या (हलगी वाजवणारा), पढी-मढीची कामं (ढोरं ओढण्याची कामे), हाडोळी इनाम (महारांना मिळालेली इनामी जमीन), मुरदाड (मेलेल्या गाई-गुरांचे मांस), चुट्टा (चिलीम), परवचा (प्रार्थना), इरागत (लघवी), बिदिशी लेकरू (परदेशी लेकरू), चिंधुक (फाटका कपडा), मचकुरी (जमादार), दिंडी, बखळ, बक्कळ (पुष्कळ), झुरळ, बिन्हाड, बलुते, येळकोट, भज्जी (बारा मिसळांची भाजी), खिचडा (भात), हेंडगा (पेटलेली मशाल), वज्जं (ओझं), वंगळं (वाईट) वक्तं (वाईट), वत्तल (पाणी तापविण्याची स्नानगृहातील चूल), रोडगा (भाकर), हेंचं (यांचं), वंटरू (हालगट) इ. यादी खूप लांबत जाईल.

मराठी बोलीवर उच्चारातील प्रभाव असा - 'कुठं हावकी, का नाय की', 'बोलीव सांच्यापारी', 'कुकडी चालल्या?', 'धिवूलालेव', 'येवू लालेव', पाप बिचारं (गरीब माणूस), इकडचा माणूस बोलताना कितीतरी वेळेस 'जे हाय', 'जै हाय की' असं म्हणतो. हे बघाच्या ऐवजी है बगा, 'जी' या आदरार्थी शब्दाऐवजी 'जे' असे म्हटले जाते. उदा. 'जे मालकसाब' माझ्या आधीच्या ऐवजी 'माझ्या पैलं', आम्हाला ऐवजी 'हामाला', आम्हीऐवजी 'हामी', असेपर्यंतच्या ऐवजी 'असुजेकना', 'राहुजेकना', 'येईजेकना', 'गेलतवा' (गेलो तेव्हा) असे उच्चार ऐकायला मिळतात. या बोलीतील काही शब्द पहा - करलालंय (करीत आहे), वाट लालंय (वाटू लागले आहे), बसताव (बसतो), येताव (येत आहोत), जाताव (जात आहोत), बोलताव, ऐकताव, करताव, जेवताव अशी 'आवयुक्त' बोली ऐकायला मिळते.

सीमाभागातील शब्दकळा :

सीमाभागातील शब्द

मराठी (प्रमाण) अर्थ

१) नातेसंबंधविषयक शब्द

आजीबाबा/आज्जा- आजोबा

आज्जी - आजी

मावळा	-	मामा
मावळण	-	मामी
भाच्या	-	बहिणीचा मुलगा
भाच्ची	-	बहिणीची मुलगी
वैणी	-	लहान भावाची बायको
भाभी	-	मोठ्या भावाची बायको
रावसाब	-	नवऱ्याचा लहान भाऊ
शाडू	-	पत्नीच्या बहिणीचानवरा
दाल्ला	-	नवरा

२) घर-प्रपंचातील शब्द

सुजणी	-	झोपताना अंगावर पांघरण्याची चादर
संदुक	-	सामान ठेवण्याची लोखंडी पेटी
सुगरण	-	घरकामात पारंगत स्त्री
वत्तल	-	पाणी तापविण्याची जागा
न्हानी	-	आंघोळीची जागा
कोंडलू	-	पाणी पिण्याचे तांब्यासारखे मातीचे भांडे
राकोंडी	-	शेणाची गवरी जाळून दात घासण्यासाठीची राख
दातवण	-	दात घासण्यासाठी विशिष्ट मंजन
चाळसी	-	चष्मा
खमीस	-	मोठ्या माणसाचे शर्ट
बाडबिस्तरा	-	संसारोपयोगी सामान

३) लोकदेवताविषयक शब्द

ईरसवासीन	-	गावासाठी शहीद झालेल्या पतीपत्नींची समाधी
मसबा	-	शेतातील एक दैवत, म्हसोबा
झटिंग	-	ग्रामदेवता, विशिष्ट समूहाचा देव
येताळबा	-	गावशिवाराचे रक्षण करणारी लोकदेवता
मस्णेर	-	शेतातील एक देवता
पांडव	-	शेतातील पाच देवतांचा समूह

मन्याई	-	दलित वस्तीतील एक ग्रामदेवता
सटवाई	-	मूल जन्मल्यानंतर पूजली जाणारी एक ग्रामदेवता
आसरा	-	शेतातील विहीरीवर असलेली ग्रामदेवता; विहिरीचे रक्षण करणाऱ्या सात बहिणी
खंडबा	-	खंडोबा
मरईचासण	-	आषाढ महिन्यातील देवीचा सण
मोळ	-	पोळ्याच्या दिवशी मांगाने कुणब्याच्या घरी टाकायचे गवत

४) शेतीमातीशी निगडित शब्द

बैलबारदाना	-	शेतीकामासाठी उपयुक्त गाय, बैल, म्हैस आदी पाळीव प्राणी
बळद	-	धान्य साठविण्याचे साधन
दुंडे	-	शेतीतील पिकाची मशागत करण्याचे एक साधन, कुळव
वराई	-	सीमाभागातील एक धान्य
आकर	-	दुपारच्यावेळी गावातली गुरे थांबण्याची जागा
वंटरु	-	म्हशीचे लहान पिल्लू
न्याहा	-	सुताराच्या कामाचे ठिकाण
बिंदगी	-	शेतात पाणी भरून नेण्याचे मातीचे लहान भांडे
फासाटी	-	शेतात जनावर शिरू नये, म्हणून लावलेले काटेरी कुंपण
ढवारा	-	शेतात नवीन धान्याची रास झाल्यावर द्यावयाचे जेवण
आटोळा	-	शेतातील पिकातून पाखरे हाकलण्यासाठी उभे राहण्याची जागा
वावडी	-	धान्य उधळण्यासाठी तीन लाकडाचे तयार केलेले साधन
मदन	-	खळ्यात पडलेली धान्याची रास
सापत्या	-	बैलांच्या गळ्यातील चामड्याच्या वाद्या
खुटाण	-	शेत मोजण्याचे एक एकक
बटाई	-	वहितीसाठी शेत लावून देण्याची पद्धत
बनीम	-	कडब्याची गंजी
झोपाटा	-	कडब्याच्या गंजीचे दार
कुडी	-	झाडावरचे आंबे काढण्याचे साधन
डबक	-	चित्तर, भुरळ आदी पक्षांना पकडण्यासाठी केलेले साधन

जानवळ	-	शेतामध्ये रान साफ करायचे साधनाच्या खालचे दोन लाकडं
खिळी	-	बैलाच्या खांद्यावरील जू टिकून राहण्यासाठीचे लाकडी साधन
सापती	-	नांगर हाकताना बैलाच्या गळ्यातील साधन
इकन	-	कृषी औजारे
गिन्ना	-	गाई/म्हशीच्या कच्च्या दुधाचा शिजवलेला अन्नपदार्थ-खरवस
बाटुक	-	कवळी, ज्वारीची छोटी छोटी धाटं
तणीस	-	तांदूळ गवत
दुसी	-	गव्हाची ओंबी
जक्कमजोडी, खोबर कुटका	-	जखमेवर ताबडतोब उपयुक्त ठरणारी वनौषधी
माडगं	-	तांदूळ आणि दाळ घालून तयार केलेला पातळ पदार्थ
सांडगा	-	अनेक दाळी दळून केलेले कालवण

५) सामान्य व्यवहारातील शब्द

रास्सोळ	-	रातसारी-सारीरात-रात्रभर
नक्कर	-	थोडेसे (नखाएवढे)
खडा राहणे	-	उभा राहणे
देवकारा	-	लग्नाच्या पूर्वीचा देवपूजेचा दिवस
देवुक काढणे	-	लग्नाच्या आदल्या दिवशी करावयाचा एक विधी
वाटंनं	-	वाटेने (रस्त्याने)
मांगडा	-	मांगवाडा
हुबारणे	-	उभे राहणे
तितं	-	तिथं, तिथे
करतासलेले	-	करीत असलेले
आणलाईस	-	आणत आहेस?
मांडलाईस	-	मांडला आहेस
केलाईस	-	केला आहेस
लई	-	पुष्कळ
खंदळा	-	गोंधळ
पावसुळा	-	पावसाळा

तवा	-	तेव्हा
धोधारी पाऊस	-	धुवंधार पाऊस, जोरदार पाऊस
आकाडाचा म्हैना-		आषाढ महिना
हालत	-	परिस्थिती
कवाबवा	-	केव्हा केव्हा
जवातवा	-	जेव्हा तेव्हा
येत नै, जात नै	-	येत नाही, जात नाही
नै तर	-	नाही तर
म्होरी	-	पुढे, पुढच्या वेळी
हेन्ला	-	यांना
तेन्ला	-	त्यांना
मंदी	-	मध्ये (मनामंदी, जनामंदी)
वडीलधाडील	-	मोठी, वयस्क माणसं
कवाबवा	-	कधीतरी
थोराड	-	वयस्क मोठा
त्याई	-	त्यांनी
मागीमागी	-	मागे मागे
मासमचर	-	मटन, मासे
दुसऱ्या लेकरावाईच्यात-		दुसऱ्याच्या लेकरांमध्ये
इचू-काटे	-	विंचू साप
इस्तु, इस्त्याचं केंगुळ-		निखारा, जळता विस्तव
पढी-मढीची हालकी सलकी कामं-		गावकीची कामे
मंटलो	-	म्हटलो, म्हणाले
चवचाल बाई	-	वाईट चालीची स्त्री
मचकुरी	-	कारकून
मन्नाला	-	म्हणू लागला
मन्नाली	-	म्हणू लागली
का मन्नालाव	-	काय म्हणताय?

बसलत्या	-	बसल्या होत्या
म्हारडा	-	महारवाडा
धिरावा	-	धीर
इवू लाला	-	येऊ लागला
हामेशा	-	नेहमी, सतत
म्हारावायला, मांगवायला-महारांना, मांगांना		
वंगळ	-	वाईट, खराब
कुचळ	-	घाण राहणारे (राहणीमान)
खद्रावळ	-	खाणारी तोंड (लेकरं)
येताळा-जाताळा-	-	येते वेळेस, जाते वेळेस
आल्नी/गेल्ली ?	-	आला नाही? / गेला नाहीत ?
आवूक	-	आयुष्य
दुकनकरू	-	आजारी माणूस
रडलाल्तीच	-	रडू लागली होतीस
लाल्ता	-	लागला होता
करणेसर	-	कर्तव्य बजावणारा - करणेश्वर
बुरशा	-	बुरसटलेला (एक शिवी)
आकर	-	गावातली गुरं थांबण्याची जागा
आईना	-	आरसा
पोट हापाळी जाणे	-	उपाशी असणे
लपूट बोलणे	-	खोटे बोलणे
रया	-	परिस्थिती
कवतिक	-	कौतुक
कमसकम	-	कमीत कमी, जवळ जवळ
कपडे हडकावणे-	-	कपडे वाळत ठेवणे
रंगीत चाळसी	-	रंगीन चष्मा
कडान	-	कढलेला मटनाचा रस्सा.
मठा - मोठा	मठी - मोठी	

चिमकारणे	-	चिमटे काढणे
उगं	-	नेहमीचा वापरातला शब्द
आनवळ, इपितर	-	अगावू (लेकरू) = खोडकर मूल
पळ्ळाला	-	पळू लागला
हिबाळून देणे/हिबाळणे-		फेकणे
गणिमत होणे	-	योगायोगाने वाचणे, थोडक्यात बचावणे
पटकून्या, चटमन्या, झटमन्या, टपकून्या		= लवकर
हुडवा	-	गाई/म्हशीच्या शेणाच्या गवऱ्या ठेवण्याचे ठिकाण
त्याच्या बरा-		त्याच्याबरोबर, त्याच्याशी
भांडकुदळ	-	भांडण करण्यात पटाईत स्त्री
दातखिळ बसणे	-	गप्प बसणे
हेलपाटे घालणे	-	इकडून तिकडे फिरणे
दुधगं, दुधग्या	-	शिव्या (लहान लेकराला दिली जाणारी शिवी)
बटा	-	बेटा, लेकराला बोलण्याची एक पद्धत
एका शिनगीचे	-	एका शिणाचे, एका वयाचे
लंडी करणे	-	खेळात खोटेपणा करणे
झापड पडणे	-	संध्याकाळ होणे
आंगी चड्डी	-	शर्ट पॅट
कुडता	-	शर्ट
चिलीम चुट्टा	-	हुक्का
चंची-बटवा	-	तंबाकू ठेवायची पिशवी
दोपारी	-	दुपारी
सकाळा	-	सकाळी
मोप	-	खूप, पुष्कळ, भरपूर
आसामी	-	गिऱ्हाईक
चरवी	-	अॅल्युमिनिअमचे उभ्या आकाराचे भांडे
डेचकी	-	अॅल्युमिनिअमचे गोल आकाराचे भांडे
न्याहा	-	सुताराच्या कामाचे ठिकाण

चमनगोटा	-	डोक्याचे केस पूर्ण भादरल्यावर दिसणारे डोके
नादर वाटणे	-	छान वाटणे
(माज्या) वारगीचे पोरं-	(माझ्या) वयाची मुलं	
कंदी कंदी	-	कधी कधी
जहार मालक	-	महाराने केलेला नमस्कार
हयाज मालक	-	मांगाने केलेला नमस्कार
येस्कर	-	वेशीची राखण करणारा
हलग्या	-	हलगी वाजवणारा
पोरीवायचे	-	पोरींचे, पोरावायचे - पोरांचे
बक्कळ	-	खूप
फक्स	-	फक्त
जल्दी/वेगी	-	बिगी बिगी-वेगानं, लवकर
माव्हर	-	सरकारी नोकरीची पगार
हाडोळी	-	मेलेली गुरं सोलण्याची महारांसाठी राखीव जागा
इजाजत	-	परवानगी
धाडणे	-	पाठवणे
धाडा	-	पाठवा
धाडू	-	पाठवू
राकुळीची ढोरं	-	राखण्यासाठी मोबदल्याने दिलेली गाईगुरे
पाटकोळीवर बसणे-	पाठीवर बसणे (लहान मूल)	
तगारी	-	भाकरीसाठी पीठ मळण्याची लाकडी परात
सिंगट	-	मेलेल्या जनावराचे (गाई-म्हैस) काढून ठेवलेले शिंग
(ते जाळल्यामुळे घरात लपलेला साप बाहेर येतो असा एक लोकसमज आहे.)		
बेमार	-	आजारी
शरीक करणे	-	(शाळेत) दाखल करणे
पसाभर	-	एका हाताची ओंजळ भरून धान्य
गाबरं	-	लेकरं
सागोती	-	मटन

हमरीतुमरी	-	अरे तुरे भांडण
रातपाठ (काम) करणे-		रात्रंदिवस काम करणे
कड देणे	-	त्रास देणे
शेतमालाला 'धारण'	-	भाव
हेलपाटा	-	फुकटची चक्कर
मन्नालाय	-	म्हणू लागला आहे.
'मुसरं'	-	खरकटं, उरलेलं शिळं अन्न (मुसरं पानी)
लेकीवाना, लेकावाना, माणसावाना	-	लेकींना, लेकांना, माणसांना
हेडेपण	-	गुरांच्या बाजारात खरेदी-विक्रीची दलाली
ईरागतीला बसणे-		लघवीला बसणे
बाजार फुटणे	-	बाजार उठून जाणे, संपणे
चेलमा	-	नदीच्या पात्रात वाळुत खोदलेला खड्डा. त्यात पिण्याचे निर्मळ पाणी असते.
गरिबी - हरीबी	-	सुख, दुःख
मसबा	-	एक ग्रामीण लोकदेवता, म्हसोबा
सिवनोक, खावनोक, बसनोक,-		नको
बोल्लाले-बोलु		लागले.
सणगं	-	(सोन्याचांदीचे) दागीने
रंदा ओढणे	-	सुताराच्या लाकडी कामाचा एक भाग
माचवा	-	बाजेचा (पलंग) एक पाय
गात	-	बाजेचे आडवे लाकूड
सुंब	-	बाज विणण्याची दोरी (सुताची, नारळाची, नॉयलॉनची)
किकरं	-	लाकूड तासण्यासाठीचे सुताराचे हत्यार
पट्टासी	-	लाकूड तासण्यासाठीचे सुताराचे हत्यार
जुन्यार चिरगुट	-	जुन्या कापडाचा छोटा तुकडा
बेआधारी	-	कुणाचा आधार नसलेला
खुटान (भर)	-	विशिष्ट अंतर मोजायचे एकक
बाजारात वस्तू सुकाळ मिळणे-स्वस्त,		कमी भावात मिळणे

परसाकडे जाणे -	बाहेर संडासला बसण्यासाठी जाणे
आसरा -	निवारा
ईख -	विष
खडोळी -	खारुताई
दाम -	रुपये / किंमत
गल्ली -	चुक
आनमान करणे -	टाळाटाळ करणे
हिकमती - हुशार	कसार येणे - अंगात ताप भरणे
मान मरातब -	मानसन्मान
उमजी असणे -	जागे असणे
फिकर -	काळजी
दिक न लागणे -	काहीच काळजी नसणे
हारणकाळजी -	अति संवेदनशील (माणूस)
जाजेकोणा -	जाईपर्यंत
येजेकोणा -	येईपर्यंत
खाल्लाकडं -	खालच्या बाजुला
वरलाकडं -	वरच्या बाजुला
येळवस -	येळा आमावस्या
रग्गड -	पुष्कळ, खूप
फुरसत -	रिकामा वेळ
मायंदळ -	पुष्कळ
सांज -	संध्याकाळ
दवंडी -	हलगी वाजवून गावात लोकांना माहिती सांगणे
खुलवर करणे -	ज्वारी, कापूस चोरुन विकून पैसे जमा करणे.
बेवळखीचे -	आधीची ओळख नसलेले
भेकोरा -	भित्रा
बंडाळ -	परेशानी
बदचाल वागणे -	नीतीहीन, वाईट वागणे

कोणी निघणे	-	बाळंत होणे
मंटला, मंटली, मंटले	-	मंटल्लीच - म्हटली होतीस
खोडकी मोडणे	-	खोड मोडणे
चुकी	-	गलती, चूक
माडगं	-	स्वयंपाकाचा एक खाद्यपदार्थ
रोटी	-	भाकर
सुलुनामा	-	तडजोड (कोर्टातली)
पातर	-	पर्यंत (देवणीपातर, उदगीरपातर)
पुसणे	-	विचारणे (पुसलाव, पुसताव)
सारा	-	पार पाडा (सगळं हेचं सारा)
रंडकपण	-	विधवेचे जीणे, रंडवपण
भेगीभेगी	-	लवकर लवकर
टुचभर पोट	-	टिचभर पोट
खनेपट	-	सोन्याचा बारीक सारीक दागीना
टेक	-	वारुळ, टेंगुळ
कैपत	-	ख्याली-खुशालीची माहिती, कैफियत
दिवाणजी	-	तलाठी (पटवारी)
मचकुरी	-	लिहिता-वाचता येणारा
पैरवी करणे	-	दलाली करणे, तडजोड करणे
मुलकाचे आरकाट-		खूप आगावू
घरावरचं केंबळ	-	घरावरचे गवताचे छप्पर
सोद्यानचं असणं-		आपल्या हातात असणं, शक्य असणं.
सडा राहणे	-	पत्नीशिवाय एकटा राहणे
आजीचीर	-	लग्नात नवरदेव/नवरीच्या आजीला घ्यायची साडी (आहेर)

६) परभाषा प्रभावित शब्द

फरसकिलास (फर्स्ट क्लास) खूप छान

फारकत

खल्ली (पेंड)

अजीजी
कसीसी
सिमट (सिमेंट), 'चिमटाचं रोड'
च्याचा 'कोप' (कप)
लंगा (नंगा)
बगर (शिवाय)
बाका (चांगले)
लंबर (नंबर)
पोजीसन (पोझिशन)
मरगेम्मा (मरीमाय) (तेलगु)
पारट (पार्ट) नखरे (कला)
कानी (कहानी)
बलप (बल्ब-लाईटचा गोळा)
हायस्क्रेट (आईसक्रिम)
शरीक करणे (दाखल करणे)
फास - नाफास (पास-नापास)
रासेत (राशिद-संपत्ती)
रोटी - भाकरी
रोजीना - दररोज
खर्स - खर्च
लोटा - नोटा (रुपये)
लई भादूरगडी (बहाद्दर)
आक्का - बहीण
आण्णा - भाऊ
तम्मा - लहान भाऊ
सर्पतिकीट - सर्टिफिकेट
मार्किट - मार्केट - बाजार
बस इस्टयान् - बस स्टँड

रेलवाई ठेसन - रेल्वे स्टेशन

आजीजी	-	काकुळतीला येणे
आमीनसाब	-	सरकारी अधिकारी
आदाब	-	मुस्लीम व्यक्तीला करावयाचा नमस्कार
जानजमान	-	नवतरुण
रेलवाई	-	रेल्वे
बसइस्टॅशन	-	बस स्टॅण्ड
इजलास	-	तहसीलदार/ उपजिल्हाधिकार्याची खुर्ची टेबल
इसाईस	-	विशेष
गुदस्ता	-	गेल्या वर्षी

७) दलितांसंबंधी शब्द

म्हारोडा	-	महार लोकांची राहण्याची वस्ती
मांगोडा	-	मातंग लोकांची राहण्याची वस्ती
जहार	-	महार लोकांनी सवर्णांना करावयाचा नमस्कार
हयाज	-	मातंग लोकांनी सवर्णांना करावयाचा नमस्कार
हाडोळी	-	महारांना गावची मेलेली गुरे सोलण्यासाठी मिळालेली जमीन
येस्कारकी	-	दलितांनी गावासाठी केलेले कामकाज
बैतं	-	दलितांना गावाकडून मिळणारा कामाचा मोबदला
सागुती	-	गाई-गुरांचे मांस, मटन
वजडी	-	मटनातील आतडे आदी भाग
मासमचर	-	चिकन, मटन, मासे आदी खाद्यपदार्थ
सणगं	-	बाज्या वाजविण्याची सर्व साधने
लाकोशी	-	हाल्या, बकरे इ. प्राण्यांच्या रक्ताला आटवून घट्ट केलेला खाद्यपदार्थ
शिरखूर	-	हाल्या किंवा बकऱ्याचा डोक्याचा आणि पायाचा भाग

८) सीमाभागातील बोलीतील म्हणी :

‘बाईच्या जातीला इलं घर; नैतर दिलं घर’

‘लेकमातीनं नांदून तरी नाव करावं; नसता मरून तरी’

‘वरच्या देवाची तार तुटली आन् खालचा देव बोंबा मारी’

'सटवीचा लिखा; कधी नाही चुका'
 'सिंदळीघरी हत्ती, अन् गरतीघरी बत्ती'
 'एक नळी; हजार पोळी'
 'मेल्याचे लेकरु जित्याच्या हाती'
 'इद्या आली हाता; गुरुला दिल्या लाता'
 'ज्याचं केलं बरं; त्येनंच घेतलं कुदळखोरं'
 'पोरीची जात एरंडावाणी'
 'चहाडीला गोडी'
 'धडा ना गोडाची अन् वक्त्या थोबाडाची'
 'दुसऱ्याची कळी; धावू धावू वाढी'
 'जेनं चोच दिलंय; तेनं चाराबी देतंय'
 'लेकरु मांडीवर हागलं म्हून, मांडी कापायची नस्तंय'
 'शरण आलेया, मरण नसे'
 'गाव करील ते राव काय करील?'
 'बोच्याला घाण अन् शिकवितंय ग्यान'
 'आंधळ्याला वाचणं, बहिन्याला गाणं, लंगड्याला नाचणं'
 'पैला बोल, सोन्याचा तोल'
 'पाटलाचा हाल्या; उडनाबी; अन् उडूबी देना'
 'चांदाला मन्ती उगवू नकू, सूर्याला मन्ती मावळू नकू'
 'मेल्याचं लेकरु जित्याच्या हाती'
 'लंगडं तं लंगडं आन् गावखरीबी चरंना'
 'जेचं केलं बरं, तेनंच घेतलं कुदळ खोरं'
 'शरण आलेया मरण कशाला'
 'पैला बोल, सोन्याचा तोल'
 'चांदाला मन्ती उगवू नकू अन् सूर्याला मन्ती मावळू नकू'
 'सकाळी देवणी, दुपारी पाव्हणी आन् रात्री मेव्हणी'

'उतावळा नवरा गुडघ्याला भाशिंग'
 'भरवशाच्या म्हशीला टोणगा',
 'जावाई गोत नव्हं, तिळाचं भात नव्हं'
 'बडा घर पोकळ वासा, वारा जाई भसा भसा'
 'हागणाच्यानं तरी लाजावं, नसता बगणाच्यानं तरी'
 'लबाडाचं आवतान जेवजेपर्यंत खरं नसंतय...'
 'मला जेऊ वाड, माज्या बहिणीला सांगून धाड...'
 'मोठ्याचं बगायला जावं, गरीबाचं खायला जावं.'
 'सून करावी गरीबाची, लेक द्यावी श्रीमंताशी'
 'एक कांदा नासला की सारे कांदे नासतात'
 'भांड्यात हात घालून बगण्यापेक्षा एक शीत बगावे'
 'आपलं ठिवावं झाकून, लोकाचे पहावे वाकून'
 'बोलणाऱ्याच्या अंबाड्या विकतात न बोलणाऱ्याचे गहूही विकत नाहीत'
 'माणूस म्हणावे तर अक्कल नाही गाढव म्हणावे तर शेपूट नाही'
 'आपली मोरी, मुतायला चोरी'
 'घोडं वज्यानं मेलं, शिंगरु येरझान्यानं मेलं'
 'घर फिरलें की घराचे वासेही फिरतात'
 'कोळसा उगळला तितका काळाच'
 'मऊ सापडले म्हणून कोपराने खणू नये'
 'झाकली मूठ सव्वा लाखाची'
 'लाडाचा किडा, शेजाऱ्याला पिडा'
 'सोंग आलं अन् घर धुवून नेलं'
 'वारकरी, आर्धे भगुने पार करी'
 'चांगल्याच्या पायत्याला बसावे, वंगळ्याच्या उशाला बसू नये.'
 'बामणाला दिली वसरी, हळूहळू पाय पसररी'
 'लाज नाही लज्जाला, तेल लावा भज्जाला'
 'आडात नाही तर पोहऱ्यात कुठून येईल?'
 'ढवळ्यापाशी पवळ्या गेला; वाण नाही पण गुण लागला'

'उगड्यापाशी नागडं गेलं; रातभर हीवानं मेलं'
 'तीळगुळ एक झाले, वटाणे लोळत गेले'
 'डोळे असून आंधळे, कान असून भैरे'
 'आंड मंजेन् उंबर कळना'
 'हाल्याची गरज नस्ते; म्हशीची गरज असते'
 'आयत्यावर कोयतं'
 'आपली मिरचुरोटी बरी; फुगटची पुरणपोळी नगं'
 'जित्याची खोड मेल्याबगर जात न्हाई'
 'आपून हाळजून लोकायला वज्जं नगं'
 'पोरीची जात ... काचावनी मामला असतंय'
 'चूळ चूळ मुंगळा ... पळी पळी तेल'
 'मी नाही त्यातली... कडी लावा आतली'
 'हाळजायला बसल्यावर बाज शोधायला नगं'
 'सुंभ जळाले तरी पीळ कायम'
 'कोंबडे झाकल्यामुळे तांबडे फुटायचे रहात नाही'
 'एका माळेचे मणी'
 'एक ना धड भाराबर चिंध्या'

९) वाक्प्रचार

चाट पडणे - आश्चर्यचकित होणे
 हबकणे - घाबरून जाणे
 हवाली देणे - एखाद्याच्या स्वाधीन करणे
 सासूल लागणे - माहिती होणे, चाहूल लागणे
 हाळजणे - (बाळ) जन्माला घालणे
 हिडिसफिडीस करणे- बोलून अपमान करणे
 अंगाची लाही लाही करणे - स्वतःवरच राग काढणे
 जिवाची समसम होणे- खूप हाल अपेष्टा होणे
 आबदा होणे - खूप हाल अपेष्टा होणे
 बुटबुट करणे - हळू आवाजात बडबड करणे

पोट हापाळी जाणे-	उपाशी असल्यामुळे पोट खोल जाणे
आळ घेणे -	एखाद्यावर चुकीचा, खोटा आरोप लावणे
वाळ टाकणे -	बहिष्कृत करणे / बहिष्कार टाकणे
उलट बालट बोलणे-	अनावश्यक, अगावू बोलणे
कलागत करणे -	(दोघात) भांडण लावणे
चेळणा करणे -	थड्या, मस्करी, चेष्टा करणे
कड घेणे -	(एखाद्याची) बाजू घेणे
अंगात इस्तू पडणे -	खूप राग आल्याने अंग गरम होणे
पट्टर पट्टर लावणे -	सतत बडबड करणे, एकच गोष्ट वारंवार सांगणे
डोस्क्यात किडे पडणे-	डोक्यात विचारांचा गोंधळ होणे, काहीच न सुचणे
फनफन् करणे -	रागाने काहीतरी बोलणे
दारोदिकक होणे -	रानामोळ होणे, आपले घर सोडावे लागणे
लोल्ली करणे -	गडबड, गोंधळ करणे
चेव येणे -	झोपेतून जाग येणे
झापड पडणे -	अंधार होणे, सूर्य मावळणे
मेळ घालणे -	एकत्र करून घेणे
नाक मुरडणे -	नापसंती दर्शविणे
कोंडमारा होणे -	कुचंबणा होणे
कासावीस होणे -	व्याकूळ होणे
बेत आखणे -	योजना करणे
अदल घडविणे -	शिक्षा करणे
हवालदिल होणे -	भयभीत होणे
आबादानी होणे -	भरभराट होणे
बडदास्त ठेवणे -	योग्य आदरातिथ्य करणे
अट्टाहास करणे -	हट्ट धरणे
ताटा असणे -	गर्व असणे
ताटी जाणे -	मरुन जाणे
सारलं करणे -	भागवून नेणे

भटारी	-	बडबड करणारी बाई
रेगेरूपाला लावणे	-	कल्याण करणे, एखाद्याचा संसार लावणे
गहिरुन जाणे	-	भावनाविवश होणे
जिमिन खिसकणे-		धक्का बसणे
पायावर धोंडा हाणून घेणे-	स्वतःचे	नुकसान करुन घेणे
हावळ येणे	-	कॉलरा, प्लेग यासारखे गंभीर साथीचे रोग
कांबळ	-	अंथरायची घोंगडी
टुमणं लावणे	-	एखाद्या गोष्टीसाठी सारखा पाठपुरावा करणे
हरबऱ्याच्या झाडावर चढवणे-		खोटी स्तुती करणे
भाव खाणे	-	बढाया मारणे, आव आणणे
आलमटालम करणे-		टाळाटाळ करणे
आरगळ्यात पडणे	-	अडचणीत सापडणे
व्हडी व्हडी करणे-		घालून पाडून बोलणे, अपमानित करणे
सेरास सव्वासेर	-	एकापेक्षा एक
कळ्याची बेकळा होणे-		दुर्दशा होणे
बंडाळ होण	-	गरीबीने त्रस्त होणे
नाक मुरडणे	-	नाराजी दर्शविणे
रंजीस होणे	-	वैतागून जाणे, त्रस्त होणे
टकळी फुटणे	-	रात्री अचानक जाग आल्यावर पुन्हा झोप न लागणे
हातातोंडाची गाठ पडणे-		कशी बशी गुजराण होणे
सुबडबुड करणे	-	लुडबुड करणे
गव्हाबरुबर किडे रगडणे-		संगतीमुळे विनाकारण मरण येणे
आडभाग वागणं	-	चुकीचे वर्तन
संसाराला खळा येणे-		चांगले दिवस येणे
ठिसबिस करणे	-	रागराग करणे
तटपन करणे	-	अडून बसणे, हट्टाला पेटणे
डोळे इंगळे पिंगळे करणे-		नापसंती दर्शविणे
सोन्यावून पिवळं होणं-		अपेक्षेपेक्षा जास्त चांगले होणे

पारट करणे	-	विविध प्रकारचे नखरे करणे
खुशीला येणे	-	आनंदी होणे
हळद लागणे	-	भाव खाऊन बसणे, ऐनवेळी रूसणे
छाती फुटणे	-	खूप घाबरून जाणे
तोंडानं हिकमती कापणं-		व्यर्थ बडबड
घुरदाळा घालणे	-	गोंधळ करणे
जीव न्हायनाते	-	जीवाला बरे वाटेना म्हणून
काकलूत करणे	-	खूप विनवनी करणे
हेंद्री हेंद्री करणे	-	वेड्यासारखे करणे
दोनाचे चार (हात होणे)-लग्न होणे		
मिस घेणे	-	जाणिवपूर्वक (नाटकी) खोटे वागणे

१०) कूट (कोडे)

- ‘लाल गाडी लाल सिट्टा; पांढरे माणसं’ (टोमॅटो)
- ‘हिरवी गाडी लाल सिट्टा; काळी माणसं’ (टरबुज)
- ‘झिपरं कुत्रं; देवावर मुत्रं’ (नारळ)
- ‘वाकडातिकडा रस्ता अन् मधी विहीर’ (कान)
- ‘विहिर, विहिरीवर खंबा, खंब्याला दोन लाईट, वरती डोंगर, त्याच्यावर शेत, शेतात जनावरं चरतात’ (तोंड, नाक, कपाळ, डोळे, केस, उवा)
- ‘कोरड्या विहिरीत बोंबलला चोर’ (घंटी)
- ‘बिनबापाचा जन्मला लेक आणि माय ही नव्हती घरी’ (लव्हाळ्याचा लहू)
- ‘हरण पळतं, दूध गळतं’ (जातं)
- ‘कधीमधी घंटी वाजवतो, वेडा मुलगा पेपर फाडतो’ (कंडाक्टर)
- ‘एवढुशी न्हनुबाई रस्त्याने गाणे गात जाई’ (घंटी)
- ‘मामू यहाँ; मामूकी टाँग वहाँ’ (बॅटरी)
- ‘दोन भाऊ एक हरवला जत्रेत, दुसऱ्याला फेकून दिले’ (चप्पल, बूट)
- ‘तेज जातं, पाण्यावर खेळतं’ (शेवाळ)
- ‘शिवाजी महाराज सर्व गड जिंकले; पण एक गड जिंकले नाही’ (कलिंगड)
- ‘एक वाटी तीन चमचे’ (पंखा)

'राम सीता है तो राम कौन है?' (टेलर)
 'एक मोठं प्लेट, त्यात बारा वाट्या, त्यात तीन चोर' (घड्याळ)
 'एक माणूस त्याच्या मुलाला भेट देतंय आणि पितंयबी, खातंयबी, जाळतंयबी' (नारळ)
 'तीन माणसं पाण्यात उतरतात, दोघांचे केस भिजतात, एकाचे भिजत नाहीत.' (टकलं)
 'एवढंसं तळं त्यात पद्मीन खेळं' (जीभ)
 'इतून फेकली पुण्यात टेकली' (वाट, रस्ता)
 'रागू रूसला; भितीवर जाऊन बसला' (शेंबूड)
 'एक विहीर त्यात बुचबुच आळया' (वाकळ-दोरे)
 'अंतरण काढलं, पांगरून काढलं; डुबरं कुठं गेलं?' (उशी)
 'एवढ्या मठ्या खोक्यात दोन माकडं; त्यात खेळतात बरीच उदरं' (बस, कंडाक्टर, ड्रायव्हर, प्रवाशी)
 'मियां मूठभर; दाढी हातभर' (झाडू, मूठ)
 'शंभर गेले, नव्याण्णव आले' (अंत्यविधी)
 'काळया रानात उभी तलवार' (केसांतील सरळ भांग)
 'एवढुसं कारटं; घर कसं राखतं' (कुलूप)
 'सालभर पिकतं, एक रोज विकतं' (पिसोळा, आपटा)
 'बाजारात जाती; हालवून घेऊन येती' (नारळ)
 'बाजारात जाती पैसे देऊन मागून पुढून मारून घेती' (झेरॉक्स)
 'बाजारात जाती मारून घेऊन येती' (गाडगं)
 'इतं होती कुठं गेली, तिचं नाव झेंडाफुली' (वीज)
 'हाग नसता मारतो' (चाळणी)
 'काळ्या रानी हाल्या मेला, त्याचा बोचा उपसून नेला' (कापूस)
 'दोन भावांचे एकच ढुंगण' (बाभळीचे काटे)
 'बारा माकडं तीन लाकडं' (घड्याळ/क्रिकेट)
 'सडा शिंपितो, शंख वाजवितो, दशरथ राजाला बाहेर धाडतो' (संडास)
 'आठ आटनगन, बारा पटनगन, चार चौकडी, दोन आपकडी' (वाघीणीचे आठ, हरणीचे बारा, गायीचे चार आणि शेळीचे दोन स्तन)
 'एक माळ दोन कळया' (मंगळसूत्र)

‘गाढव डोळा मारतो अन् पैसेही घेतो’ (कॅमेरेवाला)

‘आटक्यात लोटकं, लोटक्यात दही, बारा कोस जाई तरी सांडत नाही’ (नारळातले पाणी)

‘एवढुसं मिडू; त्याला पाहून किती रडू?’ (कांदा)

‘भिकारी नाही पण पैसे मागतो, वेडा नाही पण कागद फाडतो, पुजारी नाही पण घंटी वाजवतो.’ (कंडक्टर)

दोन बैल आहेत, एक मेला एक विकला तर किती बैलं राहिली? (एक)

‘प्रश्न आहे, उत्तर काय आहे?’ (दिशा)

‘अशी नार छान तिनं भुलविली पठाण’ (दारू)

‘खेकडा तीन पाय वाकडा’ (वावडी - तिव्हा)

‘तेच वावडी घर सारं सावडी’ (झाडू, फडा)

‘तेच फडा गळ्याला पडून रडा’ (जातं)

‘तेच जातं पाण्यावर वहातं’ (शेवाळ)

‘मायलेकी लोकांच्या आतभाच्या एकाच्या’ (दार, कवाड, कुलूप, चावी)

‘झाड झोपाळ, फुल गोपाळ, वाळवण आगस्थाळ’ (मिरची)

‘लाकडाचं खोड बाईच्या डोक्यात’ (फणी)

‘एवढुंस खोड; त्याचं पाणी किती गोड’ (ऊस)

‘हिरवा दवाखाना, पांढरी सिस्टरनी, काळी गोळी’ (सिताफळ)

‘अरे बा! वन रुपयात एक गाय तर दोन गायींची किंमत किती?’ (एकशे चार)

‘दिवसभर हिंडती, रात्री कोपऱ्यात जाऊन बसती’ (चप्पल)

‘एवढीशी बाई, पदर मोठा लई’ (सुई)

‘म्हाड्यावर म्हाड्या बत्तीस म्हाड्या, हात पोहचना बोंबल भाड्या’ (आभाळ)

‘काळी गाय काटा खाय, पाण्याला बघून उभी न्हाय’ (चप्पला कातडीच्या)

‘आहा’ च्या पिशवीत ‘ऊहू’ चं बी (मिरची)

‘बापाला पैसे मोजता येणा, माईला घडी करता येणा’ (चांदण्या, आभाळ)

‘मीठ-मिरचू खाती, भिंतीला मुक्का देती’ (पळी)

‘आठ हाडं, टोपलंभर मास’ (बाज)

‘एक खोकडं, दोन बोकडं बाकी सर्व माकडं’ (बस, कंडक्टर, ड्रायव्हर, प्रवासी)

११) वैशिष्ट्यपूर्ण वाक्यरचना

तुझ्या हाताला झडपण येऊ दे ! (तुझे (मारणारे) हात (रोगाने) झडू दे !)

खडी हुबारलो = (पायावर) नीट उभा राहिलो.

ह्येवका = हे बघा

ह्ये बक = हे बघ

‘व्हलग्या व्हलग्या; सालंग पलग्या’

‘लई बाका झालं राव !’ (खूप चांगले होणे)

‘थोडं ध्यानमधी घ्या’

‘हामचंबी ऐका’

‘का का व्हालय, लक्षात घ्या.’

‘औंदा देवानं करपा केलंया’

‘उगु आपलं न्हनगं बुट्टी दुकान लावलंय’

‘आनिक लंका लय लांब हाय’

‘बायाची जातच लय भारी असतंय’

‘तिनं माजी हजाम कराय निघाली’

‘तू कायबी म्हन; वाटलं तर दोन सिवा दे, पर रोजीना अंधुळ कर ए.’

‘मजी माय एSS’

‘एSS झिपरी सुम्नी, पयलं मज्या डोस्क्यातलं रगत बघ एSS’

‘ए दादाप्पा SS जरा हळुन्या घाल की ए... !’

‘पट्टर पट्टर लाव नोक’

‘आसल्या रांडा बक्कळ बघिटलो, उगं जाय’

‘काय करू, मजी येळंच गांडू हाय.’

‘पेटून देलंय अन् बगत बसलंय’

‘भरल्या बाजारात नागोळी नाचनारी आवदसा हाय ती !’

‘आरं देवा, आपल्याच दैवात कुत्रं मुतलंय...’

‘ह्ये सौंसाराला इस्तु लागू दे, कितीक बारीक केलं तरबी कमीच पडतंये’

‘फिकिर करनागेल्यापारी कसं जमलं’

‘उगं बसा. तोंडानंच ग्वॉड बोलता; कव्वा फुटकं मनी ठावं न्हाई’

‘काय बघलाल्या पोरावा?’
‘काबर माय? तिला काबर शिवू नव्हं?’
‘तिला कावळा शिवलंय’
‘ए बायावा पयल्यान्सुरू बाळंतीणीला जेवाय द्या, माघून समदे’
‘मोटे नवरा न्हाईत्ये जलमली व्हय पोरगी? कसलं तर गटल !’
‘समदेयचं नदर सारकं नसतंय’
‘ए पोरी गब बस शिकनारी मोट्टी हायेस’
‘झालं त्येला चंगलं म्हनाव लागतंय’
‘त्ये दिवस गेल्यात आत्याबाई... कोनी आंगावर पडून मारले तरबी गांड-तोंड झाकून गुमान
ऱ्हायची येळ हाय. मानुसकी हरपलीया... समदे हराम झाल्यात.’
‘ह्ये न्हनगं धंदा दिसनाए’
‘भेगी येवाव की?’
‘लोकायच्या तोंडात न्हावं, कुणाच्या डोळ्यात न्हावू नै’

१२) शिव्या

‘ऐ बुरशा’
‘ह्याची ताटी उचलू दे !’
‘वाणाचं ना गुणाचं; आप्पेशी कुटलं की’
‘बुरशा, हो बाजुला, कर तोंड काळं !’
‘मायला वरव्हो !’
‘बायला ह्याच्या’
‘सैताना, तुला बसवु दे !’
‘कडू भाड्या’
‘येड् रताळ्या’
‘येडा फोकन्या’
‘येडा फोकना, मुकरमबाद’
‘बिदीशी’, ‘बिदिशा’
‘बईल भाड्या’
‘तुजी ताटी जाऊ दे, तुला उचलू दे !’

‘तुज्या घरावरुन गाढवाचा नांगर फिरू दे ! तुजा वस बुडू दे !’

‘खज्याळीच्या’

‘चंडकीच्या’, ‘बोडकीच्या’, रांडच्या

‘तुज्या बायलं व्हर हो’

‘भाड्या, भाडखाव’

‘कंडाळीच्या’

‘बाईल भाड्या’

‘तेचं मडं बसु दे ,SS’

‘येडझव्या’

‘मायचोदा’

‘वाणाची ना गुणाची अन् वक्त्या थोबाडाची’

समारोप :

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी बोलीभाषेचे स्वरूप असे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या भागातील मराठी बोलीवर पूर्णतः कर्नाटकातील कानडी भाषेचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. सीमाभागातील लोकव्यवहार जरी मराठी भाषेतून होत असला तरी शासकीय व्यवहार हा पूर्णपणे कानडीतून होत असल्यामुळे मराठी भाषेची प्रत्येक ठिकाणी गळचेपी होताना दिसून येते. या भागातील मराठी बोलीतील अनेक शब्द आता लोकव्यवहारातून लुप्त होण्याच्या मार्गावर असून, मराठी बोलीमध्ये अनेक कानडी शब्दांचा शिरकाव झाल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

सीमाभागातील मराठी माणूस आणि त्याची मराठी बोलीभाषा कर्नाटक सरकारकडून दडपशाहीच्या मार्गाने अपमानित केला जातो. या भागातील मराठी मराठी भाषकांसाठी कर्नाटक सरकार कोणतेही साहित्यिक-सांस्कृतिक उपक्रम घेत नाही. त्यामुळे या भागात नवसाहित्यही निर्माण होत नसून, हा त्या भागातील लोकजीवनाचा आणि लोकभाषेचा अस्तित्वाचा आणि अस्मितेचा प्रश्न आहे. या भागातील मराठी बोलीभाषा जिवंत ठेवण्यासाठी सरकार संस्था आणि प्रत्यक्ष जनतेनेच प्रयत्न केले पाहिजेत, असे नमुद करावे वाटते.

प्रकरण पाचवे निष्कर्ष व समारोप

‘महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभाग’ म्हणून ओळखला जाणारा हा भूप्रदेश मूळचा मराठवाड्याचाच. तत्कालीन केंद्रातील काँग्रेस सरकारच्या मराठी द्वेषामुळे या भागातील लोकांना आपल्या ‘मायमराठी’ भाषेला आणि संस्कृतीला मुकावे लागले. मूळ मराठी भाषक असूनही, कन्नड प्रभावित कर्नाटक राज्यात राहावे लागले, आजही राहातात. ‘सीमा भागातले लोक’ म्हणून महाराष्ट्र सरकार त्यांना विशेष सोयी सवलती देत असले तरी, त्यापेक्षा कर्नाटक राज्यात राहायला विरोध करणारे लोक म्हणून कर्नाटक राज्य सरकार त्यांचा जो द्वेष आणि छळ करते ते कितीतरी पटींनी अधिक आहे.

मूळातच भारतीय लोकजीवन हे बहुआयामी, बहुभाषिक आहे. आर्यांच्या आक्रमणामुळे प्रचंड विखुरलेले, अस्ताव्यस्त झालेले आहे. त्यामुळे भयग्रस्त आहे. इंग्रजी आणि निजामी अशा दुहेरी राजवटीमुळे मराठी भाषक समाज तर पूर्वीपासून उर्दू, हिंदी आणि इंग्रजी अशा विविध भाषांनी प्रभावी होता. पूर्वीपासून या सीमाभागाच्या शेजारी दक्षिणेकडील तेलंगाणा आणि कर्नाटकाचा भूभाग होता. त्यामुळे या सीमाभागावर उर्दूबरोबरच तेलुगु आणि कानडी या भाषांचाही प्रभाव दिसून येतो. महाराष्ट्राचे आराध्य दैवत छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी दक्षिणेवर स्वारी करून दिग्विजय मिळविला. तामिळनाडूतील तंजावरपर्यंतचा मुलुख त्यांनी जिंकून घेतला. परिणामी तामिळी भाषेशीही मराठीचा संबंध आला. अशा प्रकारे आजच्या सीमाभागातील मराठी भाषक समाज प्रचंड विखुरलेला आहे. ज्या मराठवाड्यात मराठी भाषेची निर्मिती झाली; तो मराठवाडा पुढे कित्येक वर्षे निजामी राजवटीचे जू खांद्यावर घेऊन जगत होता. आज जो वादग्रस्त महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभाग आहे, त्याचा बहुतांश भाग पूर्वी मराठवाड्यातच होता. संतपूर-औराद-भालकी-बिदर-बसवकल्याणपर्यंत कर्नाटकाने व्यापलेला मराठी भूभाग पूर्वी मराठवाडी मुलुखाचा अविभाज्य घटक होता. या सीमाभागावर १८४८ पूर्वी हैद्राबादच्या निजामाचे राज्य होते. राज्यातील जनतेची भाषा मराठी असली तरी राज्याची, शासन-प्रशासनाची भाषा मात्र उर्दू होती. त्यामुळे या भागातील मराठीवर उर्दूबरोबर हिंदी, उर्दू, इंग्रजी, फारशी, तेलुगु, तामिळी, संस्कृत आणि कानडी इ. भाषांचा दूरगामी प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. आणि हा प्रभाव आजही या भागातील लोकांच्या मराठी बोलीभाषेवर

स्पष्टपणे जाणवतो, हे प्रस्तुत संशोधकाला सीमाभागातील लोकांशी बोलताना अनुभवाला आले आहे.

‘महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठी बोलीचा चिकित्सक अभ्यास’ या शोधकार्याच्या अनुषंगाने भाषिक दृष्ट्या खूप महत्त्वाची माहिती हाती आली. तसेच काही निष्कर्ष खालीलप्रमाणे समारोपादाखल एकत्रितपणे नोंदवले आहेत. ते असे -

१. भाषिक विविधता असूनही अंतर्गत एकात्मता हे भारतीय समाजाचे अनोखे वैशिष्ट्य आहे.
२. भाषा हे केवळ विचार-व्यवहाराचे साधन नसते; तर मानवी समूहाचे सांस्कृतिक संचितही असते.
३. भारतातील प्रत्येक मानवी समूहाला आपापली मातृभाषा प्राणापेक्षा प्रिय असते.
४. आर्यांच्या आक्रमणानंतर भारतीय समाज विखुरल्यामुळे विस्थापितांच्या विविध बोलभाषा निर्माण झाल्या.
५. मराठी, कानडी, तेलुगु, तामिळी आदि भाषा या एकाच भाषाकुळातील असून, त्या मूळ भारतीय प्राकृत भाषाभगिनी होत.
६. दक्षिण भारतीय समाजात ऐक्य होऊ नये, त्यांनी कायम दिल्लीचे (उत्तर भारताचे) वर्चस्व मान्य करावे, यासाठी जाणिवपूर्वक मराठी-कानडी असा भेद निर्माण केला गेला.
७. १९५२ पासून संपूर्ण देशात ‘भाषावार प्रांतरचना’ लागू झाली. अनेक राज्ये अस्तित्वात आली. ती सर्व आनंदाने राहातात, मात्र जाणिवपूर्वक उत्तर भारत आणि दक्षिण भारत असा भेद कायम रहावा म्हणून महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाप्रश्न निर्माण करण्यात आला.
८. केंद्रिय नेतृत्वाच्या मराठी द्वेषाचा आणि त्यांच्या राजकीय मुत्सद्देगिरीचा बळी मराठी माणूस ठरला.
९. मराठी-कानडी या भाषांचे मूळ एकच असून साहित्य, संस्कृतीही सारखीच होती. मात्र राजकीय हेव्या-दाव्यातून मराठी-कानडी वाद पेटविण्यात आला.
१०. वास्तविक मराठी-कानडी सांस्कृतिक अनुबंध जुनाच असूनही स्वातंत्र्योत्तर लोकशाहीत या दोन्ही भाषात भांडणे लावली गेली.

११. मराठवाड्याचा बराचसा भाग कर्नाटक राज्यात अन्यायाने कोंबण्यात आल्यामुळे मराठी मनामध्ये कानडीविषयी विष पेरण्यात आले.
१२. मराठी श्रेष्ठ की कानडी? असा निरर्थक वाद सीमाभागात गेल्या साठ वर्षांपासून सुरू आहे.
१३. शासन सत्तेच्या जोरावर कर्नाटकव्याप्त सीमाभागात मराठी भाषेची प्रत्येक ठिकाणी गळचेपी सुरू असून मराठी भाषिकांमध्ये कानडीचा प्रचार केला जात आहे.
१४. सीमाभागात मराठी भाषकांना सर्वच शासकीय योजनांमध्ये सरकारी नोकऱ्यांमध्ये डावलले जाते.
१५. मराठी विद्यार्थ्यांना प्राथमिक शाळेतूनच मराठी ऐवजी कानडी शिक्षणाची सक्ती केली जाते.
१६. कन्नडसक्तीमुळे सीमाभागातील मराठी भाषेतील अनेक शब्द नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत.
१७. सीमाभागातील मराठी भाषकांची संख्या घटत चालली असून कन्नड भाषा बोलणारांचा आलेख वाढत आहे, हे जनगणनेवरून दिसून येते.
१८. सीमाभागातील मराठी सण-उत्सवावर कर्नाटकी सरकारची वार्ड नजर असल्यामुळे मराठमोळे सण-उत्सव साजरे होण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होत आहे.
१९. सीमाभागात 'येळवस' सारखा कानडी संस्कृतीचा उत्सव मोठ्या प्रमाणावर साजरा होतो.
२०. सीमाभागातील नवीन घरांचे बांधकाम सुद्धा कानडी पद्धतीने होत असल्याचे दिसून येते.
२१. सीमाभागातील मराठी लोकजीवन हे कानडी संस्कृतीच्या वर्चस्वाखाली जात आहे.
२२. सीमाभागातील मराठी बोलीचे उच्चार कानडी सारखेच होताना आढळतात.
२३. अडकित्ता, उडीद, खलबत्ता, वरण, पडवळ, भाकरी, परडी, मुंडासे, उंडा, हुंडा, आंबिल, रोडगा, नीर, अक्का, अम्मा, तम्मा इ. कानडी शब्द सीमाभागातील मराठी भाषेत बेमालूमपणे मिसळून गेले आहेत.
२४. कानडी 'ई' चा अतिवापर सीमाभागातील मराठीत दिसू लागला आहे. उदा. 'आईSS', 'ईSS', 'उई', 'लई', 'काई'
२५. कानडीच्या प्रभावाने उच्चार लांबट होतो. उदा. 'आई सचिनSS'

२६. बोलण्याची सुरुवात स्वराने होते. उदा. 'अई', 'ए', 'ओ', 'एऽऽ', 'ऐऽऽ' इ.
२७. 'आव' युक्त शब्दांची संख्या खूप आढळते. उदा. 'येताव', 'जाताव', 'करताव', 'खाताव', 'पेताव', 'गेल्ताव', 'चाल्लाव', 'आल्लाव', 'इवू लालाव', 'जाऊ लालाव', 'करलालाव', 'बगताव' इ.
२८. कानडीप्रमाणेच शब्दांची पुनरावृत्त लयबद्धता दिसून येते. उदा. आंगुळ-बिंगुळ, टेंगुळ बिंगुळ, अगळपगळ, पानीबिनी, खुरपन टूरपन इ.
२९. शब्दांच्या शेवटी 'बी' मोठ्या प्रमाणात लागते. उदा. आमीबी, कुटंबी, कदीबी, इतंबी, तितंबी, मीबी, तुबी इ.
३०. कानडी ग्रामनामांचा आढळ उदा. हाळ्ळी, हंडरगुळ्ळी, बाऱ्हाळी, कोन्नाळी तसेच काडनीप्रमाणे 'आळ' युक्त ग्रामनामे उदा. 'जकनाळ', 'दुडूकनाळ', 'संगनाळ', 'मंगनाळ', 'बेदनाळ', 'कोऱ्याळ', 'रक्षाळ', 'तपशाळ' इ.
३१. सीमाभागातील बोलीत वैशिष्ट्यपूर्ण वाक्यरचना आढळते. उदा. 'थोडं ध्यानं मधी घ्या', 'हामचंबी ऐका' इ.
३२. म्हणी, वाक्यप्रचारांचा बोलभाषेत विपुल प्रमाणात वापर होताना दिसतो. उदा. 'आंड मंजेन् उंबर कळना', 'व्हडी व्हडी करणे' इ.
३३. सीमाभागातील मराठीवर कानडीचा स्पष्ट प्रभाव दिसत असून, कानडी बरोबरच उर्दू, फारशी, इंग्रजी, हिंदी, तेलुगु आदी भाषांचाही काही प्रमाणात प्रभाव जाणवतो.
३४. सीमाभागात मराठी टिकवून ठेवण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने खास साहित्यसंमेलनांचे आयोजन केले पाहिजे.
३५. सीमाभागातील मराठी साहित्य चळवळीला प्रोत्साहन देण्याची गरज आहे.
३६. सीमाभागातील मराठी भाषेचा, म्हणींचा, वाक्यप्रचारांचा अभ्यास करून, संकलन केले पाहिजे.
३७. सीमाभागातील मराठी लोकसाहित्याचेही संकलन होणे आवश्यक आहे. सीमाभागातील मराठी-कानडी अनुबंधांचा अभ्यास अधिक विस्ताराने झाला पाहिजे. तसेच सीमाभागातील मराठी जनतेला मराठी भाषा, साहित्य आणि संस्कृतीच्या जतन आणि संवर्धनासाठी विविध माध्यमातून प्रेरित केले पाहिजे, तरच त्या भागातील मराठी भाषेचे अस्तित्व राहिल, असे प्रामाणिकपणे वाटते.

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाप्रश्न प्रदीर्घ काळापासून प्रलंबित असून, महाराष्ट्र एकीकरण समितीने या भागातील मराठी जनतेच्या अस्मितेसाठी व्यापक लढा उभारलेला आहे. मराठी भाषेच्या अस्तित्वासाठी जनजागरण होणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधकाला विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या सहकार्याने सीमाभागातील मराठी बोलीचा काही अंशी अभ्यास करता आला. या भागातील मराठी जनतेचे सुख-दुःख जाणून घेता आले. सीमाभागातील मराठी बोलीभाषेच्या संवर्धनासाठी ठोस उपाययोजना केल्या पाहिजेत असे निःसंदिग्धपणे सुचवावेसे वाटते. सीमाभागात सध्या मराठी भाषेवर मोठ्या प्रमाणात अन्याय होत असून, हा भारतीय संस्कृतीचाच अपमान होय. कर्नाटकाच्या दडपशाहीला कंटाळून शेजारच्या उदगीर, देवणी, निलंगा, देगलूर, लातूर आदी शहरांमध्ये सीमाभागातील मराठी बांधव स्थलांतरीत होत आहेत. भाषेसाठी आपला राहण्याचा प्रदेश सोडण्याची वेळ त्यांच्यावर यावी, हे आपल्या लोकशाहीचेही अपयश नव्हे काय? तेव्हा सीमाभागातील मराठीच्या संवर्धनासाठी सर्वानीच प्रयत्नशील व्हावे, हेच येथे प्रस्तुत संशोधकाला सुचित करावयाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) कालेलकर ना.गो., 'भाषा आणि संस्कृती', मौज प्रकाशनगृह, खटाववाडी, गिरगाव, मुंबई-४, ति.आ. मार्च १९९९
- २) देसाई डॉ.बापूराव, 'महाराष्ट्रातील समग्र बोलींचे लोकसाहित्यशास्त्रीय अध्ययन', अनघा प्रकाशन, १६, श्री सदिच्छा, मीठबंदर रोड, चेंदणी, ठाणे (पूर्व) ४००६०३ प्र.आ.जून २००६.
- ३) ग्रामोपाध्ये गं.ब., 'भाषाविचार आणि मराठी भाषा', व्हीनस प्रकाशन, ३८१ क, शनिवार पेठ, पुणे-३०, दु.आ. जाने. १९७९
- ४) वरखेडे रमेश (सं.), 'भाषावार प्रांतरचना आणि मराठी : काही परिप्रेक्ष्य', साहित्य अकादमी, रविन्द्र भवन, ३५, फिरोजशाह रोड, न्यू दिल्ली ११०००१, प्र.आ.एप्रिल २०१४
- ५) तोरो डॉ.अ.रा. (सं.), 'महाराष्ट्र-कर्नाटक सांस्कृतिक अनुबंध', प्रतिमा प्रकाशन, १३६२, सदाशिव पेठ, औदुंबर अपार्टमेंटस्, पुणे-३०, प्र.आ. ऑक्टो. २००१
- ६) जोशी डॉ.वसंत स. (सं.), 'भाषा व साहित्य : संशोधन महाराष्ट्र साहित्य परिषद', टिळक रस्ता, पुणे-३० द्वि.आ. सप्टें. २००६
- ७) भोसले डॉ.द.ता., 'ग्रामीण बोलीचा शब्दकोश', ग्रंथाली प्रकाशन, जे.के. सावंत मार्ग, माटुंगा (प.) मुंबई-१६, प.आ. जाने. २०१४
- ८) सार्वेकर डॉ.कैलास, 'बोली, समाज, साहित्य आणि संस्कृती', प्रतिभास प्रकाशन, 'तारांगण', बसस्थानक परिसर, परभणी ४३१ ४०१, प्र.आ. मार्च २०१०
- ९) कसाब प्रा.मारोती, 'सीमालढ्याचे नायक भाई बापूसाहेब एकंबेकर', लोकसाहित्य प्रकाशन, एन-७ सेक्टर ई., कॉ.चंद्रकांत चौधरी भवन, सिडको, औरंगाबाद-४३१००३, प्र.आ.जून २०१२
- १०) भोसले डॉ.द.ता., 'लोकजीवन आणि लोकसंस्कृती', म.रा.साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय इमारत, दादर (पूर्व), मुंबई-४०००१४
- ११) लुलेकर डॉ.प्रल्हाद जी., 'पंचधारांचा प्रदेश', चिन्मय प्रकाशन, व्यंकटेश कृपा, शारदाश्रम कॉलनी, औरंगाबाद ४३१००१, प्र.आ. सप्टें. २००४
- १२) शिंदे बाबुराव, 'लंगडतडू', मुक्तरंग प्रकाशन, य.च. व्यापारी संकुल, मेन रोड, लातूर ४१३५१२, प्र.आ.सप्टें. २००९

- १३) रिसबूड सरस्वती, 'कन्नड शिका', नितीन प्रकाशन, १४७, बुधवार पेठ, अप्पा बळवंत चौक, पुणे-४११००२, सु.आ. २०१०.
- १४) सायगावकर यशवंतराव, सायगावकर रघुनाथराव, 'मुंबईसह महाराष्ट्र व महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमालढ्याचा इतिहास', मुक्तरंग प्रकाशन, य.च.व्यापारी संकुल, मेन रोड, लातूर ४१३५१२, प्र.आ.जून २०१५.
- १५) पेंडसे लालजी, 'महाराष्ट्राचे महामंथन', साहित्यसहकार संघ प्रकाशन, १७२, नायगाव क्रॉस रोड, दादर, मुंबई प्र.आ.१९६५
- १६) काळे प्रा.भगवान, 'संयुक्त महाराष्ट्र : काल आणि आज', संकेत प्रकाशन, आनंदीस्वामी मार्ग, जालना, प्र.आ.१९८८.
- १७) आंबेडकर डॉ.बाबासाहेब, 'भाषावार प्रांत रचना', मिलिंद प्रकाशन, सावंगी मेघे जि.वर्धा.
- १८) Apte Ad. Ram, 'The Maharashtra-Karnataka Border dispute', Kiran Thakur, Working President, MES, Belgaum City Unit, 3524 Narvekar Gulli, Belgaum, F.Ed.2010.

परिशिष्ट क्र.१

सीमाभागातील बिदर जिल्ह्यातील गावांची यादी

(१) औराद (संतपूर) तालुक्यातील ८१ गावे

१) औराद (बी.)	२) ओनमरपळ्ळी
३) दुडूकनाळ	४) एकंबा
५) बादलगाव	६) गणेशपूर
७) खंडीखेरी	८) मुंगनाळ
९) महाडोणगाव	१०) हंगरगा (बी)
११) बोराळ	१२) हुल्याळ
१३) जमालपूर	१४) हसलीकारा (हसीखेर)
१५) गौडगाव	१६) कोरेकल
१७) बावलगाव	१८) सावरगाव
१९) लिंगाडहळ्ळी	२०) बेंबरा
२१) चांदोरी	२२) तोरणा
२३) मुथखेड	२४) होकर्णा
२५) खेर्डा (बी.)	२६) चवरदापका (भवानी दापका)
२७) चिकली उदगीर	२८) अकनापूर
२९) गंगनबीड	३०) गणेशपूर (उदगीर)
३१) वांजरखेड (वागनगिरा)	३२) भंडारकुमठा
३३) मुर्की	३४) हंडीखेर
३५) चिमेगाव	३६) डोंगरगाव (निटूर)
३७) संगनाळ	३८) करक्याळ
३९) डोणगाव	४०) हक्याळ
४१) रंड्याळ	४२) तपशाळ
४३) बोंथी	४४) दारागाव (वस्तीहीन)
४५) लिंगी	४६) मुखेड
४७) खतगाव	४८) मदनूर
४९) मुरुग (खुर्द)	५०) रामपूर
५१) होळसमुद्र	५२) बसनाळ
५३) डिग्गी	५४) सावळी
५५) कोटग्याळ	५६) खेड
५७) हुलसूर	५८) चांडेश्वर
५९) बालूर	६०) काळगापूर
६१) होरांडी	६२) सोनाळा
६३) माळेगाव	६४) नारायणपूर
६५) हिप्पळगाव	६६) निदोडा
६७) हल्लाळी	६८) बळद (बु.)
६९) बळद (खु.)	७०) रक्षाळ (बु.)
७१) रक्षाळ (खु.)	७२) बेडकुंदा

७३) ठाणा कुसणूर	७४) संगम
७५) नंदी बिजलगाव	७६) कमालनगर
७७) बेळकुणी भोपाळगड	७८) भवानी बिजलगाव
७९) मुधोळ (खु.)	८०) मुधोळ (बु.)
८१) कोऱ्याळ	

(२) हुमनाबाद तालुक्यातील ३० गावे

१) लाडवंती	२) धामोरी
३) एकंबा	४) गदलेगाव
५) रामतीर्थ	६) शिरगूर
७) शिरूरी	८) भोसगा
९) भकनाळ	१०) वडरगा
११) उजळंब	१२) मनहळ्ळी (मन्नाळी)
१३) चित्कल	१४) होनेहळ्ळी (होन्नाळी)
१५) हंद्रयाळ	१६) परतापूर
१७) नीळकंठ	१८) उर्की
१९) तळभोग	२०) जाजन मुगळी
२१) घोटाला	२२) चेंडकापूर
२३) उमापूर	२४) लाहेश्वर
२५) मोरखंडी	२६) कमळेवाडी
२७) खंडाळा	२८) आलगूड
२९) गौर (गहलेगौर)	३०) सारजवळा (सरजवळगा)

(३) भालकी तालुक्यातील गावे

१) कासार तुगाव	२) शिवणी
३) लखनगाव	४) काकनाळ
५) अतनूर	६) सोनपूर (सोपूर)
७) तलवाडा (मराठा)	८) भाटसांगवी
९) मेथी मळकुंदा	१०) तेलगाव
११) भातंब्रा	१२) कोरूर
१३) गोर चिंचोली	१४) कोटगिरा
१५) गुथी (गुत्ती)	१६) गडी गोंडगाव
१७) कुंटे गाव	१८) लाधा
१९) इंचूर	२०) खुदावंतपूर
२१) हालसी	२२) जिरग्याळ
२३) वागलगाव	२४) सायगाव
२५) सोळ दापका	२६) केसर जवळगा
२७) कदेराबाद	२८) हुलसूर
२९) देवनाळ	३०) मिरखल
३१) कोटमाळ	३२) माचनाळ
३३) जामखंडी	३४) वांजरखेडा
३५) कोंगळी	३६) मेहकर
३७) नारदा संगम	३८) बोळेगाव
३९) श्रीमाळी	४०) तुगाव (हालशी)

४१) आळवाई	४२) अट्टरगा (गुंजर्गी)
४३) अट्टरगा	४४) माणकेश्वर
४५) डोणगापूर	४६) आळंदी
४७) हचिमठ	४८) कलसधाळ (कळसदाळ)
४९) जयगाव	५०) सिद्धपूर
५१) गणेशपूर	५२) अहेमदाबाद
५३) केरूर	५४) हल्लाळी
५५) हुंजी (आळंदी)	५६) वळसंग
५७) एकलासपूर	५८) आंबेसांगवी
५९) शामसिंगपूर	६०) हुपळा
६१) निडेबन	६२) गुबियाळ
६३) भालकी	

संदर्भ :

श्री.नवनाथ वासरे, चिटणीस, महाराष्ट्र एकीकरण समिती, जि.बिदर यांना अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन मुंबई, यांनी १ जुलै १९९८ रोजी पाठविलेले पत्र क्र.मकसी १०९८/प्र.क्र.२१/९६/३६ सा.प्र.विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२.

